

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
TARİX FAKÜLTƏSİ

Əlyazması hüququnda

İxtisasın şifri və adı:

060206 Tarix

İxtisaslaşmanın adı:

Türk dünyası tarixi

Türk xalqları tarixi kafedrasının magistrantı

Kavik Muhittin Hasan Hüseyin oğlunun

magistr dərəcəsi almaq üçün

«MƏRKƏZİ ASİYA E. Ə. I MİNİLLİKDƏ»

mövzusunda

DİSSERTASIYA İŞİ

Elmi rəhbər :

t.e.d., prof. İ. M. Məmmədov

Kafedra müdiri :

t.e.d., prof. Ə. İ. Muxtarova

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil. Mərkəzi Asiya e. ə. I Minillikdə (Arxeoloji Tədqiqatlar)	7
1.1 E. ə. I Minillikdə Qərbi Türküstan mədəniyyəti	7
1.2 E. ə. I Minillikdə Şərqi Türküstan mədəniyyəti.....	10
II Fəsil. E. ə. I Minillikdə Mərkəzi Asiyada Etnosiyasi Durum.....	18
2.1 Saklar-Skiflər	18
2.2. Massagetlər və Sarmatlar	32
2. 3 Makedoniyalı İsgəndərin Mərkəzi Asiyayı işğalı və Ellen dövlətləri	35
III Fəsil. E. ə. I Minillikdə Mərkəzi Asiyada Türk Dövlətləri	40
3. 1 Şərqi hunlar	40
3.2 Usunlar	56
3. 3 Kanqlar.....	59
3. 4 Kuşanlar	61
NƏTİCƏ.....	65
ƏDƏBİYYAT.....	68
PE3IOME	
SUMMARY	

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Mərkəzi Asiyada qədim dövrdən etibarən hakim olan köçəri türk tayfalarının araşdırılmağa başlanılması ilə qədim Mərkəzi Asiyalı xalqların mənşəyi mövzusu, elm aləmində münaqişələrə səbəb olmuşdur. Bu mövzuda xüsusilə sak-skif ittifaqının mənşəyinin təyində çoxlu sübutlar gətirilərək görüşlər ortaya qoyulmuşdur. Bu mövzuda ilkin göz önündə tutulacaq xüsus sak-skiflərin ittifaq olduğu və bu ittifağa budin, dax kimi bir çox xarici tayfanın daxil olmasıdır. İttifağa hakim olan tayfaların isə türk mənşəli saklar olduğu qəbul edilməlidir. Sakların, irani olması görüşünü ortaya qoyanların, qonşu olan iki xalq arasındakı sıx mədəni əlaqəyi göz ardı etmədən məsələyi ortaya qoyduqlarında sakların, irani olmadığı ortaya çıxır. Bunun yanında sakların slavyan mənşəli olduğu görüşü, elmi sübutun olmaması nəticəsində qəbul edilmir. Sakların mənşəyi mövzusunda ən tutarlı görüş, onların türk mənşəli olmaları görüşüdür. Sakların həyat tərz, ənənələri, müharibə üsulları kimi bir çox cəhətdən onların türk mənşəli olduğu sübut edilmişdir.

Sak-skif ittifaqının yanında Mərkəzi Asiyada yaranan mədəniyyətlərin də qədim türklərin deyil, qədim arilərin yaratdığı irəli sürülmüşdür. Avropa mərkəzçiliyin təsiri və köçəri xalqların mədəniyyət yarada bilməyəcəyi kimi görüşlər ilə bu vəziyyət ortaya çıxmışdır. Mərkəzi Asiyaya e. ə. II minilliyin axırında arilərin axını olsa da onlar qədim türklər qarşısında uzun müddət hakim güc olmamış, qısa müddətdə hakim güc qədim türklər olmuşdur. Buradan hərəkətlə Anau mədəniyyətinin yaranmasından etibarən Mərkəzi Asiyanın hakimi qədim türklər olmuş və ardıcıl olaraq davam edən Afanasyevo, Andronovo, Karasuq, Taqar-Taştıq mədəniyyətlərinin yaradıcıları və daşıyıcıları olmuşlardır.

E. ə. I minillikdə Mərkəzi Asiyanı, siyasi-ictimai şəkilləndirən siyasi qüvvələr, e. ə. VIII əsrdən – e. ə. III əsrə qədər sak-skif ittifaqı, e. ə. III əsrdən etibarən isə hunlar olmuşdur. E. ə. II əsrdə hunların qərb yürüşləri nəticəsində Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai vəziyyəti yenidən şəkillənmişdir.

Günümüzdəki türk cəmiyyətlərinin yaranmasına o cümlədən Azərbaycan türklərinin yaranmasına iştirak edən sak-skiflərin və hunların mənşəyinin araşdırılıb-ortaya qoyulması tarixçilər üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycan türklərin yaranmasında,

səlcuqlar ilə gələn oğuzlar ağırlıq təşkil etsə də sakların və hunların qədim dövrdən etibarən Azərbaycanda məskun olmaları, Azərbaycanın qədim türk vətəni olduğu nöqtəyi nəzərindən əhəmiyyətlidir.

Mövzunun tarixşünaslığı: Tədqiq olunan mövzu tarixi ədəbiyyatda geniş təsvir olunmuşdur. Mərkəzi Asiyada yaranan mədəniyyətlər mövzusunda xüsusilə Qərbi Türküstan mədəniyyəti olan Anau mədəniyyəti, Ə. Muxtarovanın, “Türk xalqlarının tarixi” (7) əsərində geniş məlumat verilmişdir. Şərqi Türküstanda yaranan mədəniyyətlər haqqında L. N. Gumilev, “Hunlar” (28) əsərində və Türklər ensiklopediyasındakı, E. Esinin, “İç Asya’da milattan önceki bin yılda türklərin atalarına atfedilən kultürlər” (27) N. Bokovenkonun, “Tagar kultürü” (14) yazılarında tədqiq edilmişdir.

Mərkəzi Asiyada sak dövrü ilə əlaqəli Herodotun Qaradəniz saklarını (skiflər) ələ aldığı “Herodot tarixi” (30) əsərində sak/skifləri ədət-ənənələrindən, dövlət quruculuğuna qədər geniş təsvir etmişdir. E . ə. I minillikdə Şərqi Avropa və Ön Asiya türk tarixini, sakların dövləti və mənşəyini İ. Durmuşun əsərləri olan “Anadolu’da kimmerlər və iskitlər” (20), “İskitlərin kimliyi” (21), “İskitlər (Sakalar)” (24), “Türk tarixinin öncülləri” (1) və A. Çay ilə birgə “İskitlər” (17) əsərləri cəmləşdirici əsərlərdir. Saklar haqqında ümumi məlumatlar verən R. Özdəkin, “Türklərin altın kitabı” (50), Z. V. Toganın, “Ümumi türk tarixinə giriş” (58) əsərləridir. Azərbaycan tarixşünaslığında isə Saklar haqqında məlumatlar verən müəlliflər Z. Həsənov, “İskitlərə və türk-moğol halklarına ait aynı gelenekler kultler ve psikolojik özellikler” (29), “Çar skifləri” (3), Q. Qeybullayev, “Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən” (4), B. Tuncay, “Sakların tarixi, dili, ədəbiyyatı” (9), İ. Məmmədov, “Türk Kafkası’nda siyasi və etnik yapı eski çağlardan günümüze Azərbaycan tarixi” (38) sayıla bilər.

Tədqiq olunan mövzunun tarixi ədəbiyyatda ən çox yer alan hissəsi isə Hunlar olmuşdur. Hunlar haqqında B. Ögelin iki cild olan “Büyük Hun İmparatorluğu tarixi” (48, 49), L. N. Gumilevin “Hunlar” (28) əsərləri hunlar haqqında cəmləşdirici məlumatlar verdiyindən xüsusi əhəmiyyətlidir. Bunların yanında hunların ayrı-ayrı siyasi və ictimai fəaliyyətləri üçün B. Ögel (45, 46, 47), İ. Məmmədov (5), Ə. N. Nəcəf (8), R. Özdek (50), R. Kerimova (32), N. Ekrem (26) əsərləri; Mərkəzi Asiyada Hun

– Çin hakimiyyət mübarizəsində B. Okay (41) və A. Onatın (42, 43, 44), məqalələrindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd e. ə. I minillikdə Mərkəzi Asiyanın tədqiq edilməsidir.

Tədqiqat işini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.E. ə. I minillikdə Mərkəzi Asiyada yaranan mədəniyyətlərin xüsusiyyətləri və mədəni inkişafı;

2.E. ə. VIII əsrdən – e. ə. III əsrlər arasında Mərkəzi Asiyada, sak-skif ittifaqı, massagetlərin və sarmatların hakimiyyəti və Makedoniyalı İsgəndərin işğalları və onun davamçıları olan Ellen dövlətləri;

3.E. ə. III əsrdən etibarən güclü imperiya olaraq ortaya çıxan hunların və onların rəqibi olan Çinin, Mərkəzi Asiyada hakimiyyəti ələ keçirmə mübarizəsinin ortaya qoyulmasıdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin hazırlanmasında keçmiş və son dövrlərdə nəşr olunmuş tədqiqat əsərlərindən istifadə olunmuş, eyni zamanda bir çox fərqli mənbələrdən istifadə edilmiş və müqayisə olunaraq obyektiv tədqiqat işi hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları: Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi, elmi-ictimai, statistik materialların təhlilinə elmi yanaşmaq prinsipi təşkil edir. Mövzu üzərində işləyərkən onun tədqiqinə həsr olunmuş mənbələrə, pedaqoji-tarixi materiallara tənqidi yanaşma, müqayisəli təhlil aparma əsas meyar olmuşdur. Dissertasiyada e. ə. I minillik boyu mövzuya aid tarixi hadisə və proseslər xronoloji və məntiqi ardıcılıqla izlənilmiş, öyrənilmiş və araşdırılmışdır.

Tədqiqatın elmi-təcrübi əhəmiyyəti: Dissertasiya işində əldə edilmiş elmi nəticələr e. ə. I minillikdə Mərkəzi Asiyanın dərinlən tədqiq olunması üçün önəmli əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiya işinin əsas müddəalarından dərş vəsaitlərinin hazırlanmasında, problemin müxtəlif tərəflərinə dair gələcək elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında və siyasi tarixə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərin hazırlanmasında, ali təhsil müəssisələrində mühazirələrin oxunmasında və seminar məşğələlərinin keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın xronoloji çərçivəsi: Dissertasiya işi Mərkəzi Asiyanın e. ə. I minillik tarixini əhatə edir.

Dissertasiya işinin quruluşu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, 9 yarımfəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqatın aprobasiyası: Dissertasiya Türk xalqları tarixi kafedrasında hazırlanmışdır. Dissertasiyanın əsas məzmunu və tədqiqatın başlıca yekunları mövzuya dair nəşr olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

«ASIYA HUN İMPERİYASININ METE DÖVRÜ» və «KUŞAN DÖVLƏTİ» adlı məqalələr 2018-ci ildə «Umummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyi və AXC-nin qurulmasının 100 illik yubileyi münasibətilə təşkil olunmuş magistrantların və gənc tədqiqatçıların elmi-praktik konferansının materialları» kitabında nəşr edilmişdir.

I Fəsil. Mərkəzi Asiya e. ə. I Minillikdə (Arxeoloji Tədqiqatlar)

1.1 E. ə. I Minillikdə Qərbi Türküstan mədəniyyəti

Qərbi Türküstanda yaranmış ilk mədəniyyət mərkəzi Türkmənistan olan Anau mədəniyyətidir. Anau mədəniyyətinin qalıqlarından, bu mədəniyyətin yaradıcılarının və daşıyıcılarının mənşəyinin təyini mümkün deyildir. Elm aləmində ilk ari mədəniyyəti kimi göstərilərsə də Anau insanların xarici ari xalqlardan fərqli olduqları ortaya çıxmışdır. Bir çox tədqiqatçıya görə Qərbi Türküstanda mədəni olmayan xalqa, arilər gələrək mədəniyyəti öyrətmişdilər. Anau insanları oturaq əkinçi olsa da daha sonra köçəri həyat tərzini formalaşdıran insanlar idilər. Yəni Anau xalqı, qədim türklər ilə əlaqəli idi. Beləcə Anau mədəniyyətinin yaradıcısı-daşıyıcısı qədim türklər olduğu ortaya çıxır [58;7].

Anau mədəniyyətinə aid ilk tapıntıların Anau təpəsində aşkar olunmasına görə bu mədəniyyət Anau mədəniyyəti olaraq tanınır. Anau mədəniyyətində dörd təbəqə mövcud olmuşdur. Anauda kərpicdən tikilmiş kiçik evlər, naxışlanmış boyalı gil qablar, mis əşyalar (Bizlər, bıçaqlar və s.) tapılmışdır. Anau mədəniyyətinin ilk dövründə Qərbi Türküstan metal işləmə mərkəzinə çevrilməyə başlamışdır [7;70].

Anau mədəniyyətinin ikinci mərhələsi Namazgah adlanır. Namazgahda 6 mədəni təbəqə vardır. Bu dövr Mərkəzi Asiyada ilk naxışlı saxsı qablar emal edilmişdir. Kiçik yaşayış yerləri ilə yanaşı Namazgah-təpə kimi böyük şəhər tipli yaşayış mərkəzləri yaranmışdır. Boyalı saxsı qablar və gil qadın heykəlləri Namazgah üçün səciyyəvidir. Evlər və məbədlər divar naxışları ilə bəzədilmiş və döşəmələr qırmızı və qara rənglə rəngləndirilmişdir. Namazgah qəbirlərinə muncuqlar, asma bəzəklər və s. müxtəlif bəzək əşyaları qoyulmuşdur. Ayrıca gildən heyvan fiqurları bir çox qəbirdə tapılmışdır.

Anau və Namazgah, Qərbi Türküstanda oturaq əkinçi insanlara məxsus idi. İkihörgüçlü dəvənin əhilləşdirilməsi və nəqliyyat vasitələrinin tapılması Anau və Namazgahda heyvanların artıq qoşqu vasitəsi kimi istifadə edildiyini göstərir. Bu dövrlərdə təsərrüfat fəaliyyətində kişilərin rolu artmış və anaxaqanlıq yerini ata xaqanlıq əvəz etmişdir. Çoxlu qadın heykəllərinin tapılması anaxaqanlığının məhsuldarlıq simvolu kimi davam etdiyini göstərir [7;72].

Daha sonra Anau mədəniyyətinin təsiri Tacikistana qədər yayılmışdır. Bu dövrdə əkinçilik daha da inkişaf etmiş və təkmilləşmiş, bunun nəticəsində böyük suvarma sistemləri yaradılmışdı. Bu dövrdən qalan Göksür yaxınlığındakı suvarma 3 km uzunluğunda və 2.5 - 5 m enindədir. Əkin ərazilərinə su xırda arxlar ilə verilir. Ayrıca arabaların və təkərlərin tapılması nəqliyyatın inkişaf etdiyini göstərir. Heyvandarlıqda isə qoyunun əhəmiyyəti artmış və buna görə də köçərlik formalaşmağa başlamışdır. Suvarma sistemi əkinçiliyi inkişaf etdirmiş və ərzaq məhsullarının çoxalması əhalinin artmasına səbəb olmuşdur [7;73, 36;713].

Namazgah-təpəsi ilə eyni dövrdə olan Qara-təpədə ictimai təbəqələşmə yaranmağa başlamışdı. Qara-təpə qəbirlərində əşya olmayan qəbirlər, az əşyalı qəbirlər və çox əşyalı olan qəbirlər ictimai təbəqələşməni göstərir. Naxışlı boyalı qablar, muncuqlar, mis əşyalar və qadın heykəllərinin olduğu qadın qəbirləri isə yüksək təbəqədən ruhani qadınlar olduğu düşünülür [7;76].

Altun-təpə, erkən şəhərlərin formalaşdığı mədəniyyət mərkəzidir. Altun-təpədə şəhərin şimalı dulusçular məhəlləsi idi. Çox otaqlı evlər dar küçələr ilə bir-birindən ayrılırdı. Şəhərin yüksək təbəqəyə məxsus məhəlləsi isə səliqə ilə bəzədilmiş böyük evləri və bir-birini düz xətlərlə kəsən küçələri ilə fərqlənirdi. Şəhər əhalisi sırası icma üzvləri, fərdi təsərrüfata malik qrup və ruhanilər və icma başçıları olaraq üç yerə ayrılır. Sırası icma üzvləri böyük, çox otaqlı evlərdə yaşayırdı. Evlərinin yaxınlığında qəbirlərində bəzək əşyalarına rast gəlinməmişdir. İkinci qrupda fərdi təsərrüfata malik olanların çox mənzilli evləri və qəbirlərində də bəzək əşyaları vardı. Ruhanilərin və icma başçılarının evləri isə səliqəli və bəzəkli idi. Onların qəbirlərində bəzək əşyaları daha çox idi [7;79, 36;713].

Gil qadın heykəlləri Altun-təpənin səciyyəvi cəhəti idi. Qadın heykəlləri əlləri açıq oturmuş vəziyyətdədir. Gil qadın heykəllərinin üzərində olan budaq işarəsi bitki, əyri xətlər su, ulduz işarəsinin isə səma allahlarının simvolu olduğu təxmin edilir. Bir nəfərin dəfn edildiyi qəbirlər olduğu kimi iki nəfərin dəfn edildiyi qəbirlər də vardır. Bu vəziyyət Anau mədəniyyəti insanının dini görüşündə dəyişikliklər olduğunu göstərir. Dəfn edilən adamın yanına çoxlu qab-qacaq qoyulması və bu qabların yeməklərlə dolu olması Anau insanının axirət inamının olduğunu göstərir.

İqlimin qurulaşması Altun-təpənin tərk edilməsinə səbəb olmuşdur. E. ə. II minilliyin axırlarında - e. ə. I minilliyin əvvəllərində oturaq əkinçi mədəniyyət Özbəkistan ərazisində davam etmişdir. Bu dövrdə suvarma sistemləri çoxlu işçi tələb etdiyi üçün qul əməyindən istifadə edilmişdir. Bu dövrün bir başqa nailiyyəti də əl dəyirmanından istifadə edilməsidir [7;83].

E. ə. I minlikdə Qərbi Türküstan, sakların hərbi-siyasi fəaliyyətləri nəticəsində Turan ölkəsi adlanırdı. Turan ölkəsi, Amudərya və Sırdərya çaylarının olduğu münbit ərazidir. E. ə. I minilin əvvəllərində Turan ovalığında elam və şumerləri oxşayan irqlər məskunlaşmışdılar. Bu irqlər qısa boylu, badam gözlü, az saçlı insanlar idi. E. ə. I minilin ortalarında Turan ovalığına ilk köçəri axınları başlamışdır. Avestada bu köçəri tayfalar tur(a)lar deyilir. Bu köçəri tayfalar isə Amudəryaya yerləşən irani tayfalar, Şərqi Avropadan gələn kimmerlər, Qafqazlı massagetlər, Qafqazlı və Şərqi Avropalı skiflər və Mərkəzi Asiyalı saklar idi. Bu köçəri tayfalar avropoid idi və Andronov mədəniyyəti nümayəndələrinə oxşayırdılar. Bu köçəri tayfalarla yanaşı Turan ovalığında monqoloidlər də avropoidlərlə qarışıq olaraq Aralıq dənizinin şimal-şərqində məskun olmuşdular [27;742].

Turan ovalığındakı köçərilərin şərq ilə mədəniyyət birliyi olmuşdur, Sırdərya boylarında e. ə. I minillikdə inşa edilmiş qalalar, Çin inşa texnikası ilə inşa edilmişdir. Ayrıca bu ərazidə çox sayda monqoloid qəbirləri tapılmışdır.

Turan ovalığı tayfaları ümumiyyətlə heyvandarlıq ilə məşğul olmuşdurlar. Ayrıca Amudərya - Sırdərya arasında suvarma sisteminin olduğu əkin əraziləri də var idi. Torpaqdan evlər və yurd şəklində abidəvari türbələr inşa etmişdirlər. Tayfa ittifaqlarının bir yerdə yaşadığı mühafizə divarları olan şəhərlər qurulmuşdur. Bu şəhərlərin mərkəzində ibadətəh olabiləcək geniş meydanları var idi.

E. ə. minillikdə Turan ovalığında altaylılara oxşar heyvan təsvirləri və əlavə olaraq aslan bədənli quş başlı təsvirləri vardır. Turan ovalığı köçəriləri mədəni işlərində altaylılar qədər mahir deyildilər. Turan ovalığı köçəriləri qabartma keramika lövhələr və divar rəsmləri buraxmışdılar. Turan ovalığı köçərilərinin geyimləri qısa kaftan, sivri papaq, kiçik dəmir lövhələrdən ibarət zirehlər, xəncərlər ilə Esik kurqanı geyiminə oxşardır [27;744].

1.2 E. ə. I Minillikdə Şərqi Türküstan mədəniyyəti

Mərkəzi Asiyanın şimal-şərqində, dağlıq Altay ərazisində Afanasyevo mədəniyyəti yaranmışdır. Afanasyevo mədəniyyəti, dağlıq Altayda metalın istehsalına bağlı olaraq yaranmışdır. Bu mədəniyyət ilk dəfə 1865-ci ildə V. V. Radlov tərəfindən aşkar edilmişdir. Afanasyevo əhalisi, Qaradənizin şimalındakı Xəzəryan tayfaların xüsusilə də bu tayfalar qrupunun Volqa-Ural tayfaları ilə etnik birliyi vardır. Antropoloji baxımdan afanasyevolular, Avrasiyanın avropoid tayfalarının uzaq şərq qolu hesab edilirlər.

Afanasyevo mədəniyyəti metal istehsalı ilə yaranmasına baxmayaraq ictimai həyatda əsasən daş alətlərdən istifadə edilmişdi. Metaldən sadəcə bəzək əşyalarının (sırğa, qolbağ və s.) emalında istifadə edilmişdi. Afanasyevo mədəniyyətinin bir başqa cəhəti əkinçiliyin meydana gəlməsidir. Qazıntılarda məhsulları əzmək və ya yarmaq hazırlamaq üçün istifadə edilmiş daşlar tapılmışdır.

Afanasyevo saxsı qabları gil palçıqdan əl ilə işlənib atəşdə bişirilərək hazırlanmışdır. Bu qabların böyük saxsı küpləri 200 litrlikdir. Bu böyük saxsı küplər qəbirlərdə də tapılmışdır. Qəbirlərdə müxtəlif bəzək əşyaların olması sənətkarlığın azda olsa inkişaf etdiyini göstərir [7;101].

Afanasyevo ərazisində çoxlu uşaq qəbirləri tapılmışdı. Afanasyevo dağlarının iqliminin uşaqlara pis təsir etdiyi güman edilir. Ayrıca tədqiqatçılara görə bəzi qadın və kişi qəbirlərinin iki nəfərlik bəzi qəbirlərin də 4-5 nəfərlik olması bu ərazidə epidemik xəstəliyin yayılmasının nəticəsi idi. Əhalisi otlaqlarda və ovda köçürülə bilən mənzillərdə; şəhər tipli daimi yaşayış yerlərində isə yarımqazma evlərdə yaşayırdılar. Afanasyevo mədəniyyətinin yaradıcıları, daha sonra Taqar mədəniyyətini yaradan və e. ə. III əsrə qədər tarix səhnəsində olan ting-linglər idi [7;101, 28;40].

Afanasyevo mədəniyyətini mərkəzi Hakasya olan mənşəcə monqoloid irqinə mənsub tayfaların yaratdığı, Okunev mədəniyyəti əvəz etmişdir. Okunev mədəniyyəti çox davam etməmiş və avropoid tayfaların köçləri ilə başa çatmışdır [7;102].

Avropid tayfaların köçləri ilə Cənubi Sibirdə Andronovo mədəniyyəti dövrü başladı. Andronovo mədəniyyətini yaradan tayfalar daha sonra Yenisey qırğızlarına qaynayıb-qarışan tilər, e. ə. II əsrdə tarix səhnəsindən silinən ting-linglər (təxminən

Şimal-Şərqi Asiya xalqları onların davamçılarıdır) idilər. Daha sonra cənubdan Andronovo mədəniyyəti ərazisinə daxil olan hunların ataları da çox dəyişmədən bu mədəniyyət dövrünü yaşamışdır. Andronovo mədəniyyəti Ural ətrafı, Qazaxıstan, Altay və Şimalı Çinə qədər yayılmışdı. Andronovoluların əsas təsərrüfat sahəsi heyvandarlıq idi. Andronovoluların heyvandarlıq məşğuliyyəti e. ə. VI – IV əsrlərdən bəri ənənəvi olaraq davam edə bilmişdir. Andronovolular iri buynuzlu mal-qara və qoyun, keçi saxlayırdı. Atdan qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilirdi. At həm qoşqu, həm də ət üçün saxlanılırdı. Yüklə daşımaq üçün dörd və ya iki təkərli arabalardan istifadə edilirdi. Ayrıca müharibə arabalarından da istifadə edilmişdi. İri buynuzlu mal-qara əhalinin ət və süd ilə təmin edilməsi üçün əhəmiyyətli idi. Qəbirlərdən yun ayaqqabı tapılması iri buynuzlu mal-qaranın yanında qoyun da saxlanılmış olduğunu göstərir. Andronovo mədəniyyətində evlər yer daxmaları şəklində olmuşdu. Bu mədəniyyətin nümayəndələri qışda heyvanlarını da yeraltı tövlələrdə saxlayırdılar.

Andronovolular yüksək qalaylı tuncdan əmək alətləri (baltalar, bizlər, bıçaqlar və s.) və silahlar (nizələr, xəncərlər və s.) emal etmişdilər. Bu dövrə aid Yeniseyin sağ sahilində mis əritmə sobaları tapıldı. Andronovoluların təsərrüfat sahəsində əsasən çay boyu ərazilərdə əkinçilik mühüm rol oynamışdır. Onların əkinçilikdə daş alətlərdən istifadə etmişdilər. Taxılları əl dəyirmanlarında üyüdürdülər. Çay boyu əkinçiliyin yanında ovçuluq yardımçı təsərrüfat sahəsi idi [7;103, 28;40].

Andronovo mədəniyyətindəki ən mühüm hadisə nefrit yolunun yaranmasıdır. Nefrit yolu ilə Sayan dağları nefritindən cilalanmış bəzək əşyaları (üzük, düymə, dairəvi lövhələr və s.) şimal meşə və cənub çöllük mədəniyyətlərində yayılmışdır. Nefrit yolu Cənubi Sibiri, Şərqi Avropaya bağlayan ticarət yolu idi və Baykal ətrafı ərazidən bütün Sibirin qərb yönünə keçərək, Kama və Volqa çaylarına çatırdı. Nefrit yolunun şərq istiqaməti isə Çinə çatırdı. Bu səbəblə nefrit daşlı bəzək əşyaları Çində də yayılmışdır.

Qəbirlərini bəzi hallarda uzunluğu 70 sm-ə çatan daşlarla hasarlamışdılar. Bu mədəniyyətin iki dəfn üsulu olmuşdur: ölümləri basdırmaq və ölümləri yandırmaq. Lakin uşaqları yandırmamışdılar. Qəbirlərə ölümlər öz paltarları ilə basdırılmış və çoxlu qab-qacaq, bəzək əşyaları, alətlər qoymuşdular. Qəbirlərdəki qablarda ət yeməklərinin

olması axirət inamının olduğunu sübut edir. Andronovolular, avropoid irqə mənsub idi. Bu mədəniyyət hər cəhəti ilə əvvəlki Sibir mədəniyyətlərindən fərqlənir. Bəzi tədqiqatçılara görə andronovolular, Cənubi Sibirə Qazaxıstandan gəlmişdilər [7;104].

E. ə. II minilliyin axırında və e. ə. I minilliyin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada hakim olan mədəniyyət Karasuq mədəniyyətidir. Andronovo mədəniyyətinin davamı olan Karasuq mədəniyyəti dəmirin tapılması və istifadə edilməsi ilə Andronovo mədəniyyətindən fərqlənir. Dörd təkərli arabalar, keçə yurdlar və yun geyimlər Karasuq mədəniyyəti üçün səciyyəvidir [34;34]. E. ə. XIII-XII əsrlərdə Andronovo mədəniyyətinə daxil olan qərbi və cənublu tayfaların təsiri ilə Karasuq mədəniyyəti çiçəklənmiş və Monqolustan, Qazaxıstan və Cənubi Sibirdə yayılmışdır. Karasuq mədəniyyətinin meydana gəlməsində əsas amil şərqdən Andronovo mədəniyyətinə daxil olan turani və monqoloid tayfalardır. Karasuq mədəniyyətini qədim türk tayfaları olan ting-ling, ti, kaoçe, qırğız və göytürklərin atalarının meydana gətirdiyi qəbul olunmuşdur [7;104, 27;731].

Karasuq mədəniyyətində insanlar daimi kəndlərdə yaşamışdılar. Karasuq mədəniyyəti dövründə oturaq maldarlığın son dövrü yaşanmışdır. Yaylaq-qışlaq arası gediş-gəliş formalaşmış beləcə yarım köçəri həyat tərzı meydana gəlmişdir. Atın minik heyvanı kimi istifadə edilməsi, döyüş arabalarının yanında yarım köçəri həyat üçün lazım olan nəqliyyat vasitələrinin geniş yayılması Karasuq mədəniyyəti üçün səciyyəvidir [7;105].

Karasuq mədəniyyətində günəşə inam Bes-oba məbədi və döyüşçü qəbirlərindən məlumdur. Bes-oba məbədi işıq saçan günəş şəklində düzülən daşlarla inşa olunmuşdur. Kem vadisindəki qəbirlərdə dikilən daşlarda silah təsvirlərindən dolayı döyüşçü qəbiri olduğu düşünülmə qəbirlərə dikilən daşlarda da günəş motivləri vardır. Karasuq mədəniyyətinə aid qoyun-qoç heykəlləri təxminən atalara verilən qurbanlar olması və hökmdara tabeliyyəin simvolu olmuşdur [27;733].

Karasuq mədəniyyətinin bir digər səciyyəvi cəhəti metallurgiyanın inkişaf etməsidir. Karasuq mədəniyyətinin özünə məxsus oraq, balta kimi əmək alətləri, xəncər, ox ucları kimi savaşı alətləri və müxtəlif bəzək əşyaları yayılmışdır.

Karasuq mədəniyyətinə e. ə. VII əsrdə avropoid tayfaların köçləri nəticəsində Taqar mədəniyyəti meydana gəlmişdir. Taqar mədəniyyəti, Minusisk-Hakasya mərkəzli yaranmış və şərqdə Sayan, qərbdə bütün Altay dağlarına yayılmışdır. Taqar mədəniyyətində yüksək təkərli arabalar üzərinə dikilmiş yurdlar meydana gəlmiş, ailələr yüksək təkərli arabalar üzərinə dikilmiş yurdlarda yaşamağa başlamışdır. Taqar mədəniyyətinə aid bir çox qaya təsvirində yüksək təkərli arabalar üzərinə dikilmiş yurd təsviri vardır. Mərkəzi Asiyalı xalqlarının onqun kultu Taqar mədəniyyəti dövründə yaranmağa başlamışdır. Taqar mədəniyyətinə ait kurqanlarda bayraq qalıqları tapılmışdır. Bu bayraq qalıqlarında bayraq dirəyinin ucunda dağ keçisi təsviri var idi. Bütün türk xalqlarının onqunu olan qurd onqunu isə usunlar ilə başlamış və göytürklərdən keltlərə qədər yayılmışdı. Taqar mədəniyyətində əjdaha təsvirləri də tapılmış, lakin Çin ilə əlaqəsi təsbit olunmamışdır [14;767, 27;733].

Eramızın əvvəlindəki türk mədəniyyətləri arasında ən çox inkişaf etmiş mədəniyyət Taqar mədəniyyətidir. Tunc bıçaq, xəncər, ox ucları, tuncdan kiçik heyvan heykəlləri və heyvan təsvirləri Taqar mədəniyyətinə aiddir [34;35].

Taqar qəbirləri dikey və ya yatay daşlarla hörülərək dikilmişdir. Taqar qəbirlərinin bu inşa tərzii son dövründə dəyişmiş torpaq qəbirlər də yaranmışdır. Bu vəziyyətin əsas amili şərqdən gələn monqol tayfaları olmuşdur [14;774]. Taqar mədəniyyəti qəbirlərinin bir çoxu yağmalanmışdır. Bu vəziyyətə baxmayaraq, Taqar qəbirlərindən çoxlu əşya çıxarılmışdır. Bulunan qəbirlərin çoxu kişi və döyüşçü olduğu təxmin edilən qadın qəbirləridir. Taqar mədəniyyəti qəbirlərindən ox ucu, düz qılınc və xəncər kimi çoxlu döyüş alətlərinin yanında qızıl və tuncda bəzək əşyaları çıxarılmışdır. Taqar qəbirlərindən tunc və qızıl lövhələr üzərinə heyvan təsvirləri çıxarılmışdır. Skif heyvan stilinin ilk məsəlləri olan bu lövhələr skiflər ilə bütün Avrasiya coğrafiyasına yayılmış və elm aləmində skif heyvan stili olaraq adlanmışdır [7;104, 27;734].

Taqar mədəniyyətinin ən səciyyəvi cəhəti kurqan mədəniyyətinin ortaya çıxmasıdır. Günümüzdən 2500 il əvvəlinə tarixlənən Esik kurqanı türk tarixi üçün əhəmiyyətli bir kəşfdir. Misir fironu Tutankamonun qəbrindən sonra ən çox qızıl Esik kurqanından çıxarılmışdır. Türk tigininə aid olduğu anlaşılan kurqanda gənc yaşda

ölən tigin qızıl zireh geyindirilərək basdırılmışdır. Bu səbəblə adını bilmədiyimiz türk tigininə “Qızıl libaslı adam” deyilir [50;8]. Qızıl libaslı adamın geyimi isə, qızıl zireh, taclı başlığında tuğlar və oxlar, belindəki kəmərinin solunda bir xəncər, sağında bir qılınc asılı idi. Başlığın alın tərəfində qoç, maral və at qabartmaları kəmərinə, xəncərin qınında və digər əşyalarda da var idi. Çəkməsindən başlığına, corabından kəmərinə və silahlarına qədər hər şey saf qızıl idi. Esik kurqanında tiginin baş tərəfində tuncda ayna, iki gümüş qab, qızıl işləməli tunc qab, üzərində yazı olan gümüş qab və taxta qablar var idi. Təxminən bu əşyalar tiginə verilən yeməklər ilə dolu idi. Esik kurqanında ölümlər üçün kəsilən qurbanların izinə rast gəlinməmişdir [27;741, 50;31].

Esik kurqanının türk tarixini aydınlatmaq üçün əhəmiyyəti çıxarılan qızıllar deyil iki dizelik yazıdır. Bu yazı eramızın VIII əsrində dikilən göytürk kitabələrinin qədim forması olduğu düşünülür. Esik kurqanından çıxarılan gümüş qabtaki iki dizelik yazının mənası “Tigin 23-ündə öldü, Issık xalqının başı sağ olsun” idi. Bu yazı göytürk yazının eramızdan əvvəl damgalarda istifadə edilərək inkişaf etmiş ola biləcəyini göstərməkdədir. Gümüş qabdakı iki dizelik yazı, göytürk yazısının kitabələrinin tikilməsindən 1250 il əvvəl istifadə edildiyini sübut etmişdir [50;33].

Esik kurqanından çıxarılan və yüksək sənət əsərləri olan qızıl lövhələrdə at, dağ keçisi, qurd, yırtıcı quş kimi təsvirlər vardır. Bunlar arasında mübarizə nəticəsində yorğun düşən yıxılan geyik təsvirləri yüksək sənət nümunələridir [27;740].

Taqar mədəniyyəti insanları avropoid idi. Taqar mədəniyyətinin son dövründə monqol köçləri nəticəsində monqol təsiri artmışdır. E.ə. VI – V əsrlərdə Türk tayfalarının köçləri nəticəsində Taqar mədəniyyətində yenidən türk təsiri artmışdır [14;774, 27;732].

Ötükenin şimal və cənub ərazilərinə yayılmış Yassı-daşlı qəbirlər aşkar edilmişdir. Yassı-daşlı qəbirlər, e. ə. VI əsrdən Taqar mədəniyyəti ilə yanaşı varlığını davam etdirmiş idi. Yassı-daşlı qəbirlər, şərq-qərb yönli və daşların yassı şəkildə kəsilib dikilməsi ilə inşa edilmiş idi. Yassı-daşlı qəbirlərin yaradıcıları qədim türk tayfalarından olan tilər ilə yanaşı monqoloidlərin ana vətəninə çox yaxın olduğu üçün monqoidlərdir. Yassı-daşlı qəbir hunlarda da görülməkdədir. Yassı-daşlı qəbirlər mədəniyyətinə aid insan təsvirləri həm avropoid həm də monqoloid izlər vardır. Yassı-

daşlı qəbirlər mədəniyyəti, Karasuq – Taqar mədəniyyətlərinin yayıldığı ərazilərdən daha qərb ərazilərə yayılmışdır. Yassı-daşlı qəbirlərdən çıxarılan əşyalar daha çox Taqar mədəniyyəti tərzindədir. Yassı-daşlı qəbirlərə dəfn edilən insanlar heyvandar idi. Ayrıca metal işləmədə xeyli inkişaf etmişlər idi. Xəncərlər, rəngli muncuqlar, qızıl bəzək əşyaları, üç ayaqlı qablar və heyvan təsvirləri Yassı-daşlı qəbirlərdə tapılan əşyalar idi. Günəş şəklindəki tunc maskalar və qurban daşları olaraq bilinən maral daşlarındakı günəş piktoqramları günəşə inamın olduğunu göstərir. Yassı-daşlı döyüşçü qəbirlərində günəş, ox, yay və xəncər təsvirləri vardır. E. ə. 209-cu ildə hun hakimiyyəti altına girən Yassı-daşlı qəbirlər mədəniyyəti hun hakimiyyəti dövrü boyunca davam etmişdir [27;746, 28;61].

Monqolustanda tapılan Noyinula qəbirləri hun məzarları olaraq düşünülmüşdür. Qəbirlərdən çıxarılan əşyalar Çin və Baktriya emalı parçaların yanında hunların öz emalı olan parçalar da vardır. Noyinulada Çin mədəniyyətinin təsiri Çindən köç edib, hunların oturaq əhalisini yaradan çinlilər və xidmətçiləri ilə bərabər gələn çinli şəhzadələr ilə olmuşdur. Baktriya emalı parçalar isə təxminən usunlar vasitəsi ilə gəlmişdir. Ayrıca hun ustaların, çin üsulunu müvəffəqiyyətlə təqlid etmiş olmaları da mümkündür. Kurqandan çıxarılan əşyalarda görüldüyü kimi hunlar, skif heyvan stilindən istifadə etmişdirlər [28;206, 50;46]. Noyinula məzarlarına basdırılan sarışın olması, bu məzarların qədim qırğızlara aid olması ehtimalı vardır [27;747].

E. ə. III əsrdən etibarən Altaylar hakim olan mədəniyyət şimal-şərqdən gələn monqolların və ya bəzi tədqiqatçılara görə ting-linglərin daxilində olan monqolların təsiri ilə Mayemir mədəniyyətinə çevrilir. Mayemir qəbirlərində çox sayda monqoloid insan sümükləri tapılmışdır. Altaylarda məskun olan uyğurlar və bəzi tədqiqatçılara görə ilk oğuzlar olaraq bilinən vuhuanlar, Pazırık mədəniyyətini meydana gətirmişlər idi. Günümüzdə xalçaçılıq oğuz türklərinə mənsub türklər arasında hala davam etməsi, Pazırık mədəniyyətini yaradanların ilk oğuzlar olaraq bilinən vuhuanlar olması ehtimalını artırır [27;735]. Fəqət vuhuanların tarix səhnəsinə çıxışı hun hökmdarı Metenin ilk yürüşü olan tung-hu yürüşü nəticəsində olmuşdur. Mete, onları qılınca keçirmiş və qaça bilənlər dağlara sığınaraq bir qismi siyenpi, bir qismi isə vuhuan adı

almışdır. Beləcə monqoloid vuhuanlar yaranmışdır. Bu məlumatdan hərəkətlə Pazırık kurqanlarını dövrün ən güclü türk dövləti olan hunlara aid olduğunu deyə bilərik.

Pazırık qəbirlərinin yönü günəşə görə təyin edilmiş və qəbirlər ümumiyyətlə şərq yönli idi. Bu vəziyyətin istisnası hun hökmdar qəbirləridir. Hunlar günəşin ən təpədəki vaxtı əsas olaraq qəbirlərini cənub yönli inşa etmişdirlər. Pazırık qəbirlərində üzəngisiz atların olduğu qəbirlərdir. Atın olmadığı tək Pazırık qəbiri, Pazırık 6-dır. Pazırık qəbirlərində, Esik kurqanındakı kimi mübarizə nəticəsində yorğun düşüb yıxılan maral təsvirləri tapılmışdır. Pazırıkdakı bu təsvirlər, Esik kurqanındakı kimi qızıl lövhələr üzərinə deyil, yun parçalar üzərinə işlənmişdir [27;742].

R. Özdekə görə Pazırık kurqanları, e. ə. IV-III əsrlərdə yaşamış hun hökmdarlarının dəfn edildiyi kurqanlardır. Günümüzdə Rusiyanın Ermitaj muzeyində nümayiş edilən Pazırık xalçasının, hun xalçası olduğunu ifadə etməkdədir. Qədim türklər ölənin digər dünyada həyatına davam etdiyinə inanırdılar. Ölənin adam digər həyatında istifadə etməsi üçün geyimi, lazım olan əşyaları, silahları, minək atı, at qoşquları, qadın xidmətçiləri ilə birlikdə basdırılırdı. Ölümlər mumiyalanırdı. Kurqanlar buzlar altında qaldığı üçün pozulmadan çıxarılan cəsədlər də vardır. Taxta və dəri əşya çoxdur. Metal əşyaların çoxu tuncdan idi. Qızıl əşyalar da çıxarılmışdır [50;46].

E. ə. I minillikdə Şərqi Avropada, Kama və Volqa çayları arasında yayılmış mədəniyyət, Ananın mədəniyyətdir. Ananın mədəniyyətinin yaradıcıları avropoid sarmatlar (savromatlar) olduğu düşünülmüşdür. Günümüzdəki Kazan şəhərinin şərqindəki Ananın qazıları nəticəsində Kama-Volqa arasında monqoloidlər ilə qarışıq bir irqin olduğu ortaya çıxmışdır. Tarix boyunca türklər və monqollar bir arada yaşadığı düşünülürsə Ananın mədəniyyəti insanları monqoloidliyin çox olduğu Şərqi Altaylılar, yeni türklər ilə əlaqəli idi.

Dikili daşlar üzərindəki təsvirlərdə altaylıların geyimlərinə oxşar geyimli və bunların döyüşçü və saqqalsız olduğu təsbit edilmiş idi. Ananın mədəniyyəti xalqının cənubdakı skiflər, şərqdəki altaylılar və şimaldakı fin-ogurlar sıx əlaqədə olmuşlardır. Kama boylarına inşa edilən Ananın mədəniyyəti şəhərləri daş və torpaqdan inşa edilmiş surlar ilə çevrilidir. Ananın qəbirləri çıxan əşyalarda vəhşi heyvan təsvirləri,

ağac, at kimi təsvirlər vardır. Torpaq tanrısı olduğu düşünülmən ilanlı bir qadın təsvirləri də Ananın mədəniyyəti qəbirlərində tapılmışdır [27;745].

Şərqi Türkünstan ərazisində isə hunların ataları olan hular, etnik mənsubiyyəti mübahisəli olan junglar, şimalı türk tayfaları olan tilər və ting-linglərin cənub kolları məskun idi. Şərqi Türkünstanda çin mədəniyyətinin təsirinə baxmayaraq tapılan tunc lövhələrdə avropoid izləri mühafizə edilmiş idi. Qurbanlarını dağların cənub tərəfində kəsmələri e. ə. I minillikdə Şərqi Türkünstan tayfalarında günəşə inamın mövcud olduğunu göstərməkdədir. Şərqi Türkünstan tayfalarının geyimləri isə ata minməyə uyğun kaftan, şalvar və kəmərdən ibarətdir. Taqar mədəniyyətindəki kimi maral və dağ keçisi onqunları Şərqi Türkünstan tayfaları arasında yayılmışdı. Maral və dağ keçisi onqunlarının yanında bütün türklərdə görülən qurd onqunu da Şərqi Türkünstan tayfaları arasında mövcud idi [27;748].

E. ə. Mərkəzi Asiyada yaranan ilk mədəniyyət Anau mədəniyyətidir. Anau mədəniyyəti, e. ə. V minillikdən eramıza qədər inkişaf edərək davam etmişdir. Şəhərlərdə məskun olan Anau mədəniyyəti əhalisi ilk dövrlərində oturaq əkinçi və maldar idi. Mərkəzi Asiyanın qərbində iqlimin qurulaşması ilə e. ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq ənənəvi köçəri türk mədəniyyəti formalaşmışdır. Mərkəzi Asiyanın qərbində və şimalında isə dəmir istəhsalına bağlı yaranan Afanasyevo, Andronovo, Karasuq, Taqar mədəniyyətləri əhalisi, Anau mədəniyyəti əhalisinin qohumu idi. Adı çəkilən mədəniyyətləri yaradanlar, Mərkəzi Asiyanın qərbində iqlimin qurulaşması ilə şərqə - şimala köç edən Anau əhalisi idi. Ayrıca Mərkəzi Asiyanın şərqində və şimalında yaranan mədəniyyətlərin əhalisi köçəri maldar və avropoid irqinə mənsub idi.

II Fəsil. E. ə. I Minillikdə Mərkəzi Asiyada Etnosiyasi Durum

2.1 Saklar-Skiflər

Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizindən Çinə, Cənubi Sibirdən Şimali Hindistana qədər geniş bir coğrafiyadır. Bu geniş coğrafiya bütün olaraq tədqiq edilməsi çətin olduğu üçün Monqolustan (Altayların şərq), Tarım hövzəsi, Turan ovalığı, Qırğız çölləri kimi coğrafi bölgələrə ayrılaraq da tədqiq oluna bilər [37;1030]. Geniş Mərkəzi Asiya coğrafiyasına hakim olmaq üçün sürətli olmaq lazım idi. Tarix boyunca geniş Mərkəzi Asiya coğrafiyasına hakim olan türk tayfaları bunu atı əhilləşdirib ondan minik heyvanı kimi istifadə edərək müvəffəq olmuşlardır. Qədim türklərdə atın əhilləşdirilməsi və atın saxlanması mühüm idi [53;497]. Atın əhilləşdirilməsi türklərin ana vətənlərindən çıxaraq bütün Mərkəzi Asiyaya hakim olmalarını təmin etmişdir. Heyvan yetişdiriciliyi ilk köçərilər üçün həyati əhəmiyyəti var idi. Ət, süd və daha sonraları minik heyvanı kimi istifadə edilməsi bu vəziyyəti ortaya qoyur [35;461].

Yarım köçəri həyat tərzini e.ə. I minilliyin əvvəlində tam mənada formalaşmış və Mərkəzi Asiyaya türk tayfaları yayılmışlardır. Buna görə qərb tayfaları Issıq göldən Fərqanə ərazinə qədər olan əraziləri əhatə edən qədim Usun elində qırğız və uygurlar və şimal bölgələrində isə vuhuanlar məskun idi. Mərkəzi Asiyanın qərbində əsas siyasi təşəkkül isə sak tayfa ittifaqı idi. Mərkəzi Asiyanın şimalında Baykal və Yenisey ərazisində ting-ling və basmıl tayfaları ilə bərabər hiong-nular məskun idi. Şərqi Türküstanda isə uygurlar, qırğızlarla bərabər məskun idi. Qırğızlar və uygurlar ilə yanaşı Şərqi Türküstanda qədim türk tayfaları olan ting-linglər, tilər və kaoçələr birer qolları məskun idi [27;730]. E. ə. I minilliyin əvvəllərində Mərkəzi Asiyaya irani tayfaların yayılması və irani, turani və monqol tayfalarının bir arada məskun olmaları Mərkəzi Asiya tayfalarının etnik mənsubiyyətini aydınlaşdırılmasını çətinləşdirir.

Sakların ana vətəninə təyininə, türklərin ana vətəni mövzusunda görüşlər aydınlaşdırıcı ola bilər. Buna görə, bir-biri ardınca davam edən Afanasyevo, Andronovo, Karasuq və Taqar mədəniyyətlərinin yaradıcıları avropoid brakisefal döyüşkən bəyaz irqə mənsub proto-türklərdir. Bu mədəniyyətlər bir-biri ardınca Minusinsk mərkəzli yaranmışlar və cənub-şərqi altaylar türklərin ana vətəni olmuşdur (İ. Kafesoğlu) [31;9]. Türklərin ana vətəni Baykal gölü ilə Gobi çölü arasındadır (W. Kopper) [35;448].

Köçərilərin ana vətəni Altayların şərqidir (L. Ligeti) [37;1030]. E. ə. 2000 və daha qədim dövrlərdə türklər, Altay dağlarının şimali şərqində Yenisey çayı boylarında məskun idilər. E. ə. II minilliyin axırında Mərkəzi Asiyaya doğru yayılmaya başlamışdılar (R. Özdek) [50;18]. Anau mədəniyyətinə istinad edilərək Tiyanşan dağlarının şimal-şərq və Aralıq dənizinin sahilləri türklərin ana vətənidir. Buradan ətrafa yayılan türklər, Mərkəzi Asiyayı və günümüzdə ikinci ana vətən olan Ön Asiyaya hakim olmuşlardır. (Z. V. Togan) [58;10]. Türklərin ana vətəni Monqolustan və Baykal gölü sahilləridir (J-P. Roux) [54;53]. Təxminən quraqlığın təsiri ilə qərbdən gələn avropidlərin Altay dağlarında monqollarla yanaşı ari tayfalarla qarışıq məskun olmuşdurlar.

Sakların ana vətəni mövzusunda tədqiqatçıların görüşləri isə, sakları Qaradənizin şimalına və Qafqaza gəlmə xalq kimi göstərir fəqət sakların qədim mənbələrdə kimmerlərdən sonra adı çəkilməsi və Qafqazda kimmerlərdən sonra hakim olmaları onların ana vətəninə Qaradənizin şimalı və Qafqazlar o cümlədən Azərbaycan və Ön Asiya coğrafiyası idi. Qaradənizin şimalında yaşayan Sokolot etnonimi davamlı kimmerləri təzyiq etmiş və onların ardından Azərbaycan və Ön Asiyaya gəlmiş daha sonra sak olaraq adları çəkilmişdir [9;125]. Herodotun verdiyi məlumata görə köçəri sak-skif tayfaları, massagetlər tərəfindən məğlub edilərək Araz çayını keçmiş və kimmer ölkəsinə daxil olmuşlardı. Bu məlumat bizə onların e. ə. VI əsrdə Azərbaycana gəlmə tayfa deyil əsl ana vətənlərindən sürüldüklərini göstərir. Ayrıca onlara aid ən qədim arxeoloji materiallar Azərbaycan ərazisində tapılmışdır [9;136, 38;93]. Ana vətən mövzusunda Herodotos, köçəri saklar, Asiyada idilər; massagetlərlə bir döyüşdə məğlub oldular, Araxes çayını keçdilər, kimmerlərin yanına köç etdilər deməkdir. Herodot, Araxesi Aral dənizinə şərq tərəfinə axan Jaxartes olaraq ifadə edir və sonrakı müəlliflərin Xəzər dənizinə qərbdən axdığını söylədikləri Araxesi qəsd etmir. Yuxarıda adı çəkilən xalq sak olaraq bilinir və şərqə, Jaxartesin mənbəsinə olan bölgəyə yerləşdirir. Beləcə sakların e. ə. VIII əsrdə Mərkəzi Asiyada yaşadıklarını və daha uzaqda Bering boğazına qədər bu atlı bozqır tayfaları yayılmışdır. Əhəməni mənbələrində keçən və üç sak qrupundan biri olan saka tiay para daray isə dənizin o tayında yaşayan sakları, yəni skifləri göstərir. Buradan Əhəməni

ölkəsinin şimalında şərqdən – qərbə doğru köç etmişdilər. Bu vəziyyət bizə bir vaxtlar sakların bozqırların şərqində yaşadıklarını, ana vətənlərinin daha şərqdə olduğunu göstərir [21;942].

Çin mənbələrinə görə e. ə VIII əsrdə köçərilərin yaşadığı Mərkəzi Asiyada cənub və cənub-şərdən gələn hun təzyiqləri nəticəsində köçəri tayfalar Cənubi Sibirə və Ön Asiyaya doğru təzyiq etmişdilər. Şərq tərəfə köç edənlər Çinin şimal-qərbinə axınlar etmişlər. E. ə. VIII əsrdə hunlar ilə çinlilərin müharibələri olmuşdur. Qərb tərəfə köçənlər isə sak ittifaqını yaratmış və bu ittifaq Çindən, Macarıstana qədər hakimiyyət qurmuşdur. Sakların qərbdə yaşayan tayfalara hücum etmələri bozqırda bir köç hərəkətinin başlamasına səbəb olmuşdur. Hər tayfa, yeni otlaqlar əldə edə bilmək üçün qərbdəki qonşularına hücum etmək məcburiyyətində olmuşdur. Saklar, şərq-qərbə doğru tayfaların bir-birlərini hücumu nəticəsində, tarix səhnəsinə çıxmışdır. Sakların e. ə. VII əsrdə kimmerlərin ölkəsinə yayılmışdır [17;862, 38;100].

Z. V. Togana görə, e. ə. II minillikdə Mərkəzi Asiyaya arilərin istilasını olmuş və türk tayfaları şərqə çəkilməmişdi. Qısa bir zaman sonra geri dönməyən türk tayfaları hökmdarları Şu (və ya sülalənin adı) idarəsində Çu hövzəsində dövlətlərini yaratmışdılar. Təxminən e. ə. VIII əsrdə Orta Tiyanşanda güclü bir Şu dövləti var idi. Şu adı zamanla yerini Sak adına buraxmışdır [58;33].

Herodot sak-skif ittifaqına hakim Krali skiflərinin ortaya çıxışını mifoloji qeyd edir. Buna görə, Krali skiflərin ilk atası Tarqıtay idi. Onun üç oğlu vardı: Lipoksay, Arpoksay və Kolaksay. Kiçik olan Kolaksay, qardaşlarının razılığı ilə ilk skif hökmdarı olmuşdur. Kolaksay dövründə skiflərin, ictimai strukturu yaranmışdır [3;28].

Saklar geniş sahəyə yayılmanın təbii bir nəticəsi olaraq fərqli tayfaların mənbələrində adları çəkilməkdədir. Yunan mənbələrində skythai, Assur mənbələrində aşguzai, Əhəməni mənbələrində saka və Çin mənbələrində sai - sai-wang olaraq adı keçən tayfa, saklardır. Assur mənbələrində sakların adına, ilk dəfə Assur imperatorlarından Asarhaddonun (E.ə. 680-668) dövrünə aid kitabədə keçir. Buna görə ilk olaraq gimmirrailərdən, ikinci olaraq aşguzallardan bəhs edilməkdədir. Mixi yazılı mənbələrdə keçən bu tayfaların gimmirrailərin kimmerlər və aşguzailərin də saklar olduğu qəbul edilməkdədir. Bu mənbənin məlumatına görə, Assur imperatoru

Asarhaddon, imperatorluğun şimal və şimal-şərqi sərhədlərini təhdid edən kimmer və mannaların hücumlarından qorunmaq üçün sak hökmdarı Bartatua ilə ittifaq yaratmış və ona qızını verərək, sakların, kimmerlərə və mannalara qarşı müharibə etməsini istəmişdir [17;863]. E. ə. 521-ci ildə dikilən və qədim fars dilində yazılan Bisutin kitabəsində iranlıların müharibə etdiyi sakların dörd qrupunun adı çəkilir. Buna görə, saka tiqraxuda (şiş papaqlı saklar), saka haumavarqa (haoma şirəsi hazırlayan saklar), saka tuaku paradarua (dənizin o tayında yaşayan saklar) və saka taulu paradrúa Suqdam (Soqdda yaşayan saklar) [7;116, 38;97]

Əhəmənilər ölkələrinin şimali-şərq, şimal və şimali-qərb tərəfindəki hadisələri təqib etdikləri üçün köçəri bozqır tayfalarını da yaxından tanımışdılar. Buradan hərəkətlə saka tiay para daray, yəni dənizin o tayında olan saklar, Qaradəniz skifləri ilə eyni tayfaya işarət etməkdə idi. Əhəmənilər, skifləri də sakai, yəni saka olaraq bilirdilər. Beləcə Qaradəniz skiflərinin, sakların Əhəməni ölkəsinin şimalından qərbə köçən saka tayfaları olaraq düşünə bilərik. Sak xalqı, bir çox tayfa və tayfa ittifaqlarını içinə alan qarışıq bir etnik ittifaq idi. Amirgi sakları olaraq adlanan Sırdərya sakları, daha çox bilinən sak qrupu idi. Perslər bu sak qrupunu ənənələrinə görə, Haumavarga sakları, yəni haoma içən saklar olaraq adlandırmışdılar [52;922]. Yunan mənbələri başda olmaqla Çin, Əhəməni və Assur mənbələrində verilən məlumatlarla arxeoloji qazılar nəticəsində ortaya çıxarılan materiallər sakların tarix və mədəniyyətləri aydınlandılmasında əhəmiyyətli bir yer tutur. Onların mənşəyi haqqında görüşlər irəli sürülmüş və tədqiqatçılar arasında bir görüş birliyi olmamışdır. Sakların mənşəyi günümüzdə daha da əhəmiyyət qazanaraq artmış və tədqiqatçıların ən çox tədqiq etdiyi mövzulardan biri olmuşdur [21;940].

Sakların mənşəyi mövzusunda irəli sürülən görüşlərdən birisi sakların irani bir tayfa olmaları idi. Sakların irani mənşəli olduğu görüşünü irəli sürənlər sak və iran dinini müqayisə edərək, bu iki din arasında oxşarlıq qurmağa çalışırdılar. Ayrıca, sakları irani bir tayfa olaraq qəbul edən tədqiqatçılar, onlardan qaldığını irəli sürdükləri sözlərə dayanaraq iddialarını sübut etməyə çalışırlar.

Sakların irani mənşəli olduğu görüşü onların dili və dini ələ alınaraq irəli sürülməkdə idi. Saklara aid olduğunu düşündükləri bəzi adları diqqətə alaraq və sak

dini ilə iranlıların dinini müqayisə edərək, sakların irani mənşəli olduğunu ortaya qoymaqda idilər. Fəqət, əldə etdikləri az sayda məlumat və sak dini ilə iranlıların dinini müqayisə etməklə Çin səddindən Dunay çayına qədər yayılmış olan sakların mənşəyini aydınlaşdırmaq və onların hind-avropalı bir tayfa olduğunu irəli sürmək qeyri-kafi idi.

Sakların slavyan mənşəli olduğunu irəli sürən tədqiqatçılar da ruslardır. Ruslar daima sakların slavyan mənşəli olduğunu sübut olunmuş kimi bəhs edirdilər. Herodotos və Hipokratesin əsərlərində sakların slavyan mənşəli olduğu görüşünü ortaya qoya biləcək bir tək dəlil tapmaq imkanı yoxdur. Nəticədə sakların slavyan mənşəli olduğu görüşü ortaya qoyacaq yazılı mənbə tapılmamışdır. Beləcə elmi olmayan sakların slavyan mənşəli olduğu görüşü qəbul olunmur.

Sakların mənşəyi məsələsi ortaya çıxdıqdan bəri, ən qüvvətli görüş sakların türk mənşəli olduğu görüşüdür. Sakların türk mənşəli olduğu görüşü zamanla çox tərəfdarı olmuş, məşhur mixi yazısı alimi Mordtmann saka tigrakhauda və saka haumavarganın türklüyünü mixi yazılı mənbələrə dayanaraq sübut etməyə çalışmışdır.

Sakların türk mənşəli bir tayfa olduğu mövzusunda XX əsrdə də tədqiqatlar edilmişdir. Bunların başında Minns gəlməkdədir. Tədqiqatçı yazılı mənbələri və çox sayda arxeoloji məlumatı tədqiq edərək, sakların hind - avropalı bir tayfa olmadığını və türk mənşəli olduğunu qəbul etmişdirlər [21;941]. Sakların türk olduğuna dair ən tutarlı sübut onların ox ucluqları və skif heyvan stilinin Altay və Cənubi Sibir mənşəli olması idi. E. ə. II minilliyin axırında - e. ə. I minilliyin əvvəlində Altaylar və Cənubi Sibirdə hakim olan Karasuq və Taqar mədəniyyətlərinə aid əşyalar sakların hakim olduğu bütün coğrafiyada tapılmışdır. Bu tarixlərdə və adı çəkilən ərazilərdə qədim türklər yaşayırdılar [4;111].

Bozqırların şərqindəki kurqanlardan çıxarılan run yazılı mənbələr sak-skiflərin dilinin aydınlatılması üçün əhəmiyyətli materiallardır. Bunlar arasında Qazaxıstanda Alma-ata yaxınlığındakı Esik kurqanından çıxarılan və e. ə. V - e. ə. IV əsrlərə tarixlənən gümüş bir qab üzərində run yazı ortaya çıxarılmışdır. Tədqiqatçılar bu run yazısını tədqiq etmişdirlər. Yazının türkcə olduğu ortaya qoyulmuş və hərflərin göytürk yazısının qədim forması olduğu ortaya çıxmışdır. Eyni dövrə tarixlənən Pavlador bölgəsində bir kurqandan da run yazılı mənbə ortaya çıxarılmış və yazının

türkcə olduğu ortaya qoyulmuşdur. Bu yazılı mənbələr də run yazının Cənubi Sibir və Qazaxıstanda köçəri tayfalar arasında çox gec çıxdığı görüşünün yanlışlığını ortaya qoyur [21;943].

Saklarla qədim türk dini inamı arasında bir paralellik yarada bilmək mümkündür. İnancın mərkəzində səma allahı vardır. Belə bir inancın varlığını bozqırların şərqində yaşayan sak tayfalarında görə bilərik. Tarixi sakların şərqində yaşayan və saka tigrakhauda, yəni ox şəklində sivri papaqlı saklar ilə massagetlərin eyniliyi bilinir. Massagetlərin dini inancı ilə əlaqəli olaraq Herodot, “İnandıkları tək tanrı günəşdir və ona at qurban edirlər. Bunun mənası tanrıların ən sürətli olan Günəşə ən sürətli heyvanı qurban etməkdir” deyir. Buradan onların politeist (çox allahlı) bir inancının olmadığı, təxminən Herodot tərəfindən yazılan günəş də tək səma allahı ola bilər. Qədim türklərdə səma allahı adına heyvanlar, xüsusilə at qurban edilməkdə idi. Səmanın böyük cisimləri günəş ilə ayın, nəticədə göy gurultusu ilə ildırım kimi səma hadisələrinin səma allahı ilə əlaqəsi var idi. Massagetlərdə tək allah olaraq qeyd edilən günəş də ay və ulduzlar kimi səma cismi olduğu üçün Göy-Tanrı inamı ilə əlaqəli idi [21;944].

Mərkəzi Asiya sakları olan Sırdərya saklarının əraziləri, dağlar çevrilmiş olan Fərqanə vadisi, Alay vadisi və Şərqi Pamir idi. E. ə. VI əsrdə saklar, cənuba yuxarı Hindistan vadisinə yayılmışlar və bu ərazidə öz mədəniyyətlərini də yaymışdılar. Bu dağlıq bölgənin əhalisinin əksəriyyəti kaspirlər adı ilə bilinən yerli əhalisi olmuşlar idi. Yunanlılar, onların saklarla mədəniyyət olaraq yaxın olan köçərilərini də, skif olaraq adlandırırdı.

Sakların, Əhəməni dövlətinin tarixində əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Onlar, Əhəməni ordusunda irəli hərbi dəstələri və ən qüvvəli hərbiçiləri olmuşdular. Ayrıca saklar, əhəmənilər və madaylar ilə bərabər xalq olmuşdular. Əhəməni ordusunda, Dara və Kserksin yürüşləri sırasında saklarla ilk dəfə qarşılaşan yunanlılar, yaxından tanıdıqları Qaradəniz saklarına (skiflər) oxşadıqlarını fərq etdilər. Saklar, Asiya mənşəli olduqlarından onları, Asiya skifləri olaraq adlandırırdılar. Yunanlılar, bu sak qrupunu Baktriyanın şimalında yaşadıqlarını bilirdilər [52;922]. Aristoteles sakları farslar, traklar və keltləri hərbi cəhətdən müqayisə etmiş və bunları üstün döyüşçü

tayfalar olduğu nəticəsinə varmışdır. Saklar, atlı oxçular və xəyalət atlılar olaraq da tanınırdılar. At üstündəki müharibələrdəki üstün bacarıqları, atlarının sürəti və oxlarının hədəfi vurması, onların düşmənlərini qorxudurdu [55;910].

E. ə. 770-ci illərə qədər saklar, Mərkəzi Asiyanın Sırdərya və çevrəsi mərkəz olmaq üzrə, Tanrı Dağları ilə Xəzər dənizi arasında yaşamışdılar. Daha sonra Avrasiya, Uzaq Şərq, Şərqi Avropa və Misirə qədər geniş bir coğrafiyaya yayılmışdılar [11;957].

Saklar şərqdən qərbə doğru yönəldiklərində, Qaradənizin şimalında yaşayan və Xəzər dənizindən Dunay çayına qədər uzanan geniş coğrafiyada kimmerlər ilə qarşılaşmışdılar. Herodotun verdiyi məlumata görə, Saklar Qaradənizin şimalına gəldiyində, kimmerlər böyük bir istila ilə qarşı-qarşıya olduqları üçün bir araya gəlib vəziyyəti müzakirə etmişdilər. Hökmdarları və xalqın bir qismi vətənlərinin müdafiəsini düşünür ikən, digər bir qismi isə saklar ilə müharibə etməkdən boyun qaçırmış və vətənlərini tərk etməyi daha uyğun görmüşdür. Nəticədə bu fikir ayrılığı ilə ikiye ayrılan xalq, bir-biri ilə müharibə etmiş və geriye qalanlar da vətənlərini tərk etmişdir. Saklar, kimmer ölkəsinə şərqdən hücumla başladıklarında ölkənin şərq ərazilərində yaşayan kimmerlər ilə ilk hərbi fəaliyyəti olmuşdur. Beləcə digər ərazilərdə yaşayan kimmerləri, sakların qərbə doğru gəldiklərini və vəziyyətin özləri üçün pis nəticələnəcəyini başa düşmüşdülər.

Kimmerlər e. ə. VIII. əsrin sonlarında qərbə yönəlmişlər və bu köçün mərkəzini Qaradənizin şimalında olan bozqırlar olmuşdur. Kimmerlər oradan hərəkətlə Qafqaz yolunu seçmişdilər. Qafqaz keçidlərini aşmışlar və Urartu torpaqlarına yayılaraq Anadoluyu işğal etməyə başlamışlardı.

Kimmerləri təqib edərək Şərqi Anadoluya, Urartu ölkəsinə çatan saklar ilə Urartu kralı II Rusa (E. ə. 685-645) onlar ilə müharibə etməmiş, bir sülh andlaşması etmişdir. Fəqət, saklar ilə urartuların sülhü uzun sürməmiş və e. ə. VII əsrin sonları-e. ə. VI əsrin əvvəllərində saklar, urartu şəhərlərinə axınlar etmiş və bu axınlar nəticəsində şəhərlər yandırılmışdır. Urartular, sak axınları nəticəsində e. ə. 585-ci ildə tarix səhnəsindən silindilər.

Urartuları tarix səhnəsindən çəkilməsi ilə saklar, assurlularla qonşu olmuşdular. Assurlular, saklar ilə sülh yolunu seçmişdi. Assur kralı Asarhaddon dövründə Assur

dövlətinin şimal və şimal-şərqi sərhədlərində kimmerlər və sakların işğalına uğramışdır. Asarhaddon, sak hökmdarı Bartatua ilə sülh etmiş və qızını ona vermişdir. Bu assur və sak dostluğu nəticəsində Assur kralı Asarhaddon Hubaşnaya (Konya Ereğlisi) qədər gedərək, Kimmer hökmdarı Teuşpayı və müttəfiqi olan Hilakku dövlətini məğlub etmişdir. Bu əsnada saklar da, kimmerləri qərbə doğru itməyə başlamışdı. Nəticədə kimmerlər Anadolunun ortalarına qədər yayılmışdır. Saklar ilə sülh edib qərbə doğru kimmerlərin üzərinə yürüyən və onlara qarşı qalib olan Asarhaddon, bu qalibiyyətini Til Barsib stelində də bəhs etməkdədir. Buna görə, hilakkular, sak ordularını məğlub edən mannalarla ittifaq edərək, Assur dövlətinə qarşı üsyan etmişlər və Assur kralı bu üsyanı yatırdı.

Asarhaddon dövrü mənbələrində saklar haqqında verilən məlumatlar, yunan mənbələrini doğrulamaqda idi. Herodotda, Prototeus oğlu Madyas idarəsində böyük bir sak ordusunun Avropadan çıxardığı kimmerləri təqib etmək üzrə, Asiyaya gəlmişlər və Maday torpaqlarına çatdıqlarına dair qeyd vardır. Herodotda Prototeus şəklində adı keçən sak hökmdarının Assur mənbələrində adı keçən və Assur kralı Asarhaddon ilə sülh edən Bartatua olduğu qəbul edilir [17;881].

Urartu dövlətinin Azərbaycan tərəfindəki əyaləti parçalanınca, sak hökmdarları Bartatua və oğlu Madyesin idarəsində ordu göndərilmişdir. Onların vəzifəsi urartuların ölkəsini işğal etmək və oradakı Sakız şəhərini özlərinə paytaxt etmək və buradan Qızılıрмаğa qədər uzana qərb istiqamətindəki əraziyi tutmaq idi. Assurlular, sakların yardımını ilə madayların e. ə. 626-cı ildə Ninive mühasirəsindən xilas olmuşdular. Bundan sonra saklar, e. ə. 611-ci ildə Fələstinə varıncaya qədər Suriyəyi təzyiq altına tutmuşdular. Sakların Misir hərəkəti isə Misir kralı Psametikosun xərac verməsi ilə dayanmışdır [30;79]. Bu vaxtda madaylar, babillilərlə ittifaq etmişdi. Onların ittifaq orduları, assurlulara qarşı yürümüşlər və onları zəiflətmişlərdi [17;883]. Saklar, e. ə. VI əsrdən-e. ə. IV əsrə qədər Şərqi Anadoludakı siyasi və hərbi fəaliyyətlərdə mühüm ünsür idi. Ayrıca Fərat və Dəclə çayları sahillərində iyirmi səkkiz il sürən hakimiyyətləri də var idi. Şərqə Anadoludakı siyasi hakimiyyətlərini itirən saklar, bu ərazidə yaşamağa davam etmişlərdi. Əsas təsərrüfat sahəsi heyvandarlıq olan saklar, Şərqi Anadolunun yüksək otlaqlarında heyvanları üçün lazım olan otlaqları tərk

etməyərək iki əsr boyunca Şərqi Anadoluda məskun olmuşdular [20;286]. Niniveni işğal etdikdən sonra madaylar, həmən sakları ölkələrindən çıxara bilmək üçün fəaliyyətə başladılar. Madaylar, sakları iranı istilaya başladıkları yerdən Asiyanın mərkəzinə geri göndərincəyə qədər fəaliyyətlərinə davam etmək üçün hazırlandılar. Madayların təzyiqi qarşısında, Ön Asiyada geniş bir ərazidə iyirmi səkkiz il hökm edən saklar, keçmiş Urartu ölkəsinə çəkildi. Sakların bir qrupu Şimali Hindistana, bir qrupu Aral dənizi sahillərinə, bir qrupu da Urartu ərazisinə çəkilmişdi. Bunlardan başqa yunanların skif dediyi sakların böyük qolu Qaradənizin şimalında məskun olmuşdu [17;883]. Ayrıca saklar, e. ə. V əsrin ikinci yarısında Afina şəhərinin düzənini təmin etmək və polis kimi vəzifə ifa etmək üçün Afina şəhərinə gətirilmişdilər. Bu vəziyyətin səbəbləri isə Afinada demokratik islahatları müdafiə etmək və spartalıların Afina şəhərinə qarşı düşmənçilik siyasəti idi [18;909].

Sakların, madaylar ilə əlaqələrində Əfrasiyabın xüsusi yeri vardır. Əfrasiyab böyük sak hökmdarı idi. Əfrasiyab, Maday hökmdarı tərəfindən verilən ziyafətdə hiylə ilə öldürülmüşdür. Bu hadisə e. ə. 624-cü ildə oldu. Assur mənbələrində Maduva, Herodotda Madyes olaraq adı keçən qəhrəmanın da Əfrasiyabdan başqası olmadığı düşünülür [50;26]. Əfrasiyab adı dövrün türkçəsi ilə Franqrasian adlı şəxsdir. Franqrasian, Firdevsinin Şahnamə əsərində Əfrasiyab adlandırılmışdır. Əfrasiyab türkçə -abra- xilas edən qoruyan, saxlayan, xeyr verən, böyük xidmət göstərən, ehtiyacdən qurtaran sözündən -si- şəkilçisindən və -en, əb- bacarıqlı, mahir, fərasətli, işcil sözündən ibarətdir. Əfrasiyab türkçə Abrasiəb adının farscalaşmış halı idi [4;120].

Sak-Əhəməni əlaqələri qədim dövrün tarixi üçün əhəmiyyətli bir yeri vardır. Madayların yerinə keçən əhəmənilər sülaləsi dövründə saklar, güclərini itirmələrinə baxmayaraq siyasi qüvvə olaraq varlıqları davam etmişdi. İran dastanlarına görə Əfrasiyabdan sonra böyük bir dövlət halına gələrək, bir müddət İrani özlərinə bağladılar. Kir (E. ə. 555-528-ci illər) dövründə sakların babillər və assurlulara qarşı düşmənçə fəaliyyətləri və Xəzər dənizinin cənub-şərqi sahilində yaşayan herkanlılarla bir olaraq assurlulara qarşı əsgər göndərmiş və Kir ilə ittifaq qurmuşlardı. Sakların Türküstandakı əsas qrupları Kirə tabe deyildi. Babil, Lidiya kimi Ön Asiya dövlətləri ilə uzun müddət savaşıyan Kir, qonşusu olan Sak dövləti kimi qüvvətli bir dövləti

təhlükəli olduğundan bunları öz dövlətinə tabe etmək üçün uğraşmışdı. Kir ömrünün son illərini İranın şimali-şərqisində yaşayan bozqır tayfaları və xüsusilə saklar ilə müharibə etməklə keçirmişdi. O, e. ə. 529-cu ildə aşağı Oxus bölgəsində ölmüşdür [17;884].

Saklar üzərindəki əhəməni təzyiqi Kirin oğlu Kambizin yerinə keçən I Dara zamanında da davam etmişdi. I Dara da həm şərqə, həm də qərbə yürüşlər etmişdir. I Dara ilk yürüşünü e. ə. 518-517-ci illərdə Mərkəzi Asiya saklarına etmiş və qalib olmuşdur. I Dara, Bisutin kitabəsində sivri başlıqlı sakların ölkəsinə yürüş etdiyini, onların bir qismini məğlub etdiyini, bir qismini öldürdüyünü, liderlərindən birisi olan Sakunkhayı əsir etdiyini qeyd etmişdir. Günümüzdə qədər gələn tarixi mənbələrdə I Daranın, Türküstan saklarına qarşı etdiyi yürüşə aid çox məlumat yoxdur. Yalnız Toganın, Polyene istinad edərək verdiyi məlumatlara görə, I Dara, saklar ilə müharibədə əsgərlərinə sak əsgəri paltarı geyindirərək, hiylə ilə hərəkət etmişdir. Nəticədə sak liderləri məğlub olaraq çölə çəkilmişdir. Sirak adında bir çoban I Daranın ordusuna qəsdən səhv yol göstərərək, onları çöl ortasına soxub sak ölkəsini qurtarmışdır. Beləcə I Daranın sak liderlərindən Sakunkhayı əsir etməsinə baxmayaraq, digər sak liderləri ölkələrinin tamamilə əsarətə düşməkdən qurtara bilmişdilər [17;885, 7;121].

Əhəməni hökmdarı I Dara, dənizin o tayındakı saklara (skiflər) qarşı da bir yürüş etmişdir. E. ə. 513-cü ildə I Dara diqqətini Şərqi Anadoluya vermiş, Egey dənizi sahillərini ələ keçirmiş, eyni il Trakya üzərindən Qaradəniz saklarına qarşı hərəkətə keçmişdi. Anadolu üzərindən hərəkətə başlayan I Dara, Samoslu Mandroslenin inşa etdiyi bir körpü ilə İstanbul boğazını keçərək, Trakyanın ortalarına girmişdi. Qərbə irəliləyən I Dara, özünün qəbir kitabəsində yazıldığına görə dənizin o tayındakı sakların üzərinə yürümüşdü.

I Dara, sakların ölkəsinin mərkəzinə doğru irəliləmiş, saklar isə qonşuları ilə ittifaq yaradaraq əhəmənilərə qarşı qoymağa çalışmışdılar. Saklar, qonşularına qalib olmaq üçün ittifaq etmələrinin lazım olduğunu, əks halda I Daranın bütün tayfaları bir-bir məğlub edə biləcəyini, ittifaq etmələri halında, Əhəməni hökmdarı onları məğlub etməsinin çətin olacağını yönündə müraciət etmişdilər. Gelon, budin və sarmat

hökmdarları, saklara yardım etməyi qəbul etmişlər, fəqət şimalda oturan tayfalar ittifaq təklifini qəbul etməmişdilər.

I Dara yürüşünə davam edərək, Don çayın keçmiş və Volqa çayına doğru irəliləmişdi. Saklar isə I Daranın önündə geri çəkilməmişdi. Əhəməni hökmdarının, Dunay çayı üzərindəki körpüyü müdafiə etmələri üçün ionyalılara verdiyi altmış günlük sürə bitməkdə və onun əsgərləri də sakların önlərinə çıxmasından sıxılmaya başlamışdı. Saklar, şərqə doğru geri çəkilməyə davam etmişdilər. Bu vəziyyət qarşısında bir nəticə ala bilməyən I Dara, sak hökmdarı İdanthysosa bir xəbərçi göndərmişdir. O, Sak hökmdarına özünü güclü hiss edirsə, qaçmayaraq müharibə etməsini, əgər özündə o gücü görmürsə, huzuruna çıxıb xərac olaraq torpaq və su gətirməsini istəmişdi. Sak hökmdarı da I Daraya cavab olaraq, ondan qorxmadığını, özlərinin şəhərləri və dikili ağacları olmadığından müharibə etmək istəmədiyini; fəqət atalarının qəbirlərini taparlarsa, o vaxt müharibə edəcəyini bildirmişdi. Saklarla müharibə etmə imkanı olmayan I Dara geri çəkilməyə qərar vermişdir. Beləcə I Dara bu yürüşündən bir nəticə əldə etmədən dönmüşdür [17;885].

Bozqır xalqlarının e. ə. II. əsrdə böyük köçü yaşanmışdır. Bu böyük köç hərəkətinin hunların təzyiqi ilə başlamışdır. Yuecilər Davan (Fərqanə) üzərindən qərbə və Baktriya ölkəsini özlərinə vətən edinmişdilər. Yuecilerin bu köçü ilə e. ə. 170 - e. ə. 160-cı illərdə Issıq göl sahillərində məskun olan sakları ölkələrindən sıxışdırıb çıxardılar. Yuecilər, e. ə. 140-130 illərində digər bir köçəri tayfa olan usunların hücumu ilə, Baktriyaya köçdülər. Saklar isə daha cənub tərəfə yönələrək Kaspir ölkəsini tutdular [52;928].

Qaradənizin şimalındakı saklar (skiflər) isə şərqdən gələn sarmatlar ilə mübarizələri nəticəsində zəifləmişlər. Sarmatlar, Sakların şərqdəki qonşuları idi. Herodota görə sakların və sarmatların həyat tərzəri oxşardır. Sak ölkəsinin qərb sərhədinə keltlərin hücumu olur ikən, şərq tərəfi də Volqa çayının ötəsindən gələn sarmatlar tərəfindən təhdid edilməkdə idi. E. ə. III əsrin başlarında sarmatlar, Don çayının şərq sahillərinə yaxınlaşmış və eyni əsrin sonlarında da Don çayının qərb sahillərinə keçməyə başlamışdı. Sürəkli hücumlara uğrayan saklar, e. ə. II əsrin başlarına qədər əski torpaqlarının təkcə orta qismini əllərində tuta bilmişdilər.

E. ə. II əsrin başında keltlərin və sarmatların hücumları nəticəsində gücsüz vəziyyətə düşən saklar, aynı əsrin sonunda yenidən güclənmiş və onların hökmdarı Scylurus e. ə. 110-cu ildə Neopolisi özlərinə paytaxt seçmişdi. Sarmatlar, Avrasiya çöllərini keçmək üçün sakları sürəkli qərbə doğru itmişdilər. Sarmat döyüşçüləri yeni təchizatları ilə hərəkətlərində müvəffəqiyyət əldə etmişdilər. Sarmatların metal üzəngiyi də icad etmələri, onların ordularında ağır atlı dəstələrin yaranmasını asanlaşdırmışdı. Saklar, bu ağır atlı sarmat qüvvələrinə məğlub olmuşdular. E. ə. II əsrə qədər özlərini qoruya bilən saklar, bu əsrdə Cənubi Avropaya doğru irəliləyən qotlar tərəfindən tamamilən ortadan qaldırıldı [17;886].

Sakların idarə etmə sistemi özünə məxsus olmuşdur. Buna görə saklar, yayıldıqları geniş coğrafiyada fərqli hökmdarlar tərəfindən idarə edilmişdilər. Herodot, I Daraya qarşı sakların ölkələrini müdafiə etmək üçün etdiyi hazırlıqlardan bəhs edərkən üç Sak hökmdarının adını çəkir. Bunlar Skopasis, digər qrupun başçısı İdanthysos və onun ordusu ilə ordusunu birləşdirənin Taxakis idi. Jungenin, Polyenə istinad edərək verdiyi məlumata görə I Dara üç qismə ayrılmış olan saklara qarşı müharibə etdiyəndə, sak hökmdarları Sakesphares, Homarges və Thamyris bir yerdə vəziyyəti müzakirə etmişdi. Sakların bir-birindən fərqli coğrafiyalarda yaşayan üç ayrı idarə qisminə ayrılmasına baxmayaraq, onların hökmdarlarının bəzi vəziyyətlərdə bir yerə gəlib müzakirə edib qərar almaları, aralarında bir birlik şüurunun olduğunu göstərir. Bu üç qrupun hökmdarlarından başqa, hər qrupun daxilində tayfa liderlərinin və şəhzadələrinin də idarədə söz sahibi idi. Buradan sak idarə sisteminin ierarxiya bir sıra təqib etdiyi görülməkdədir. Saklarda liderlik atada oğula keçdiyi kimi, seçim üsulu də çox yayılmışdı. Sak daxili siyasət ilə əlaqəli ən böyük problemi, ana qrup ilə sayı baxımından daha az olan qruplar arasında, otlaq sahələrin pay edilməsi idi. Bu problemi ortadan qaldıran hökmdarlar uzun müddət hakimiyyətdə olmuş idi. Sak hökmdarlarının bir-birindən azad hərəkət edə bildikləri kimi, təhlükəyə qarşı asanlıqla bir yeri gəlib vəziyyəti müzakirə edib ortaq qərar ala bilmişdilər. Onların idarə təşkilatlanmasında boy, boylar birliyi və el yəni dövlətin varlığı diqqəti çəkir.

Sak ordusunun böyük bir qismi atlılardan meydana gələn süvari sinfidir. Sak atlıları əyərdən də istifadə etmişdilər. Sak ordusu bozqır müharibə taktikasından

istifadə etməkdə idi. Sakların müharibə taktikası, I Daranın Qaradəniz sakları (skiflər) üzərinə yürüşündə görülməkdədir. I Dara, Sak ölkəsinə vardığında sak ordusu iki qrupa ayrılmış və geriye doğru çəkilməmişdir. Bu çəkilmə əsnasında iranlıların istifadə edə biləcəkləri bütün mənbələri qurutmuşdular. Saklar, iranlıların Sak ölkəsində daha çox oyalamaq və onları güc vəziyyətdə salmaq istəmişdi. Bu vəziyyət bizə sakların əsgəri qabiliyyətlərini və planlı bir hərbi taktikası ilə hərəkət etdiklərini göstərir. Sakların tamamı atlı və ox ataraq müharibə edirdi. At üstündə yayı təsirli bir müharibə aləti halına gətirmişlər və uzaq müharibə üsulundan istifadə etmişlərdi. Hücüm silahları arasında yay və ox ilk yerdə gəlməkdə idi. Saklar yay və oxdan başqa qılınç, mızraq və balta kimi silahlardan da istifadə etməkdə idi [24;43]. Sakların bir başqa hərbi ənənəsi isə kəllə ovçuluğu idi. Savaşda ilk düşməni öldürən sak onun qanını içərdi və öldürdüyü bütün düşmənlərinin kəlləsini hökmdarına təqdim edirdilər. Düşmən kəlləsi gətirməyən sak əsgərinə qənimətdən pay verilməz idi. Ayrıca sak cəmiyyətində etibar sahibi olmaq üçün kəllə ovçuluğu mühüm idi [29;645].

Sakları geyimi isə ümumiyyətlə başlarına yüksək, yuxarıya doğru sivrilərək yüksələn başlıqları, şalvarları olan, silah olaraq yay, xəncər və balta daşıyan insanlar olaraq təsvir edilməkdə idi [21;942]. Sak tayfa ittifaqına daxil xalqlarda görülən üç ictimai təbəqələşmə əsl saklar qrupunda da görülür. Buna görə; hökmdarlar-əsgərlər, ruhanilər və sırayı xalq saklardakı üç ictimai təbəqələşmə idi [52;930].

Saklar ənənələrinə çox bağlı və yad ənənələrə tamamilən qapalı bir cəmiyyət idi. Sakların başqa xalqlar arasında assimilyasiyaya qarşı çox mühafizəkardılar. Oturaq olmamaları və heyvandarlıq ilə məşğul olduqları üçün məğlub edilə bilməzdilər. Məğlub olacaqları vaxt otlaqlarını tərk edirdilər. Bu vəziyyət onların assimilyasiya qarşı istifadə etdikləri bir üsul idi. Eyni düşüncə hun və digər türk tayfalarında hətta monqol tayfalarında da var idi [29;655]. Köçəri bir tayfa olan saklar, soyuğa qarşı qorunaqlı, keçə ilə örtülü, dörd ya da altı təkərli, öküzlər tərəfindən çəkilən arabalarda yaşamaqda idilər. Heyvanlarına otu bol otlaqlar tapmaq üçün dolaşmaqda idilər. Onlar pişmiş ət yeməkdə və at südünü içməkdə idilər [21;945].

Saklarda and içmə ənənələri də var idi. Buna ənənə Herodota görə belə idi, torpaq bir qaba şərab doldurulur; and içəcək adamlar buna qanlarını qarışdırırlar;

bunun üçün sivri bir şeylə kiçik bir dəşik açarlar, ya da qılıncla çəkərlər; sonra qabın içərisinə bir pala, oxlar, bir balta və mizraq daldırıb; bundan sonra and içərlər və qabdakı şərəbdən içərdilər. Orada olan hörmətli adamlar da and içən adamlarla birlikdə şərəbdən içərlər idi [30;312].

Saklar hökmdarları öldüyü zaman eni boyu bir dördgen, böyük bir qəbir qazarlar, mumiyalanmış ölüyü basdırırlardı. Saklarda ölülərin mumiyalanması arxeoloji qazılarla görülür. Ölüm mərasimlərində qulaqlarının məməsini kəsərlər, saçlarını qazıdırlar, kollarını çəkərlər, alın və burunlarını yaraladırlar. Mumiyalanmış sak cəsədləri üzərində döymələr də görülür. Cəsədlərdə, vücudun ön və arxa tərəflərində başdan aşağıya qədər döymələr bulanmaqda idi. Qədim türklər də qəbul edilən fərqli dinlərin ruh görüşünə görə, bu sənətlərini dəyişdirərək tətbiq etmişdilər.

Köçəri olaraq yaşayan saklar, daimi evlər yerinə yurdlarda yaşamışlar və özlərini təbiətin təhlükələrindən qoruyan bu yurdlarının kutlu olduğunu düşünmüşlərdir. Kurqan adı verilən təpələr də sak yurdunun digər dünya üçün hazırlanmış bir bənzəridir. Bu kutlu məkan forma olaraq davam etmiş və xüsusilə hun mədəniyyətində əhəmiyyətini saxlamışdır [21;945].

Çinin şimal-şərqindən, Dunay çayına qədər çox geniş bir sahədən meydana çıxarılan kurqanlarda sak və hunlardakı sənətin oxşarlığını göstərmələri baxımından əhəmiyyətləri vardır. Bu sənətə skif heyvan stili adı verilir. Bir çox tədqiqatçı bu heyvan sənəti haqqında fərqli fikirləri olmuşdur. Buna görə skif heyvan stili Manna ərazisində ortaya çıxmış və urartu-assur təsirləri ilə formalaşmış yayılmış idi [9;139]. Fəqət köçəri həyatı əks etdirən skif heyvan stilinin Manna ərazisindən əvvəl köçəri həyat tərzinin ənənəvi hala gəldiyi Altay dağlarında ortaya çıxması gərəkir.

Sak və hun sənətkarları, ölümünə bir-biri ilə mübarizəyə girmiş heyvanları təsvir etmişdir. Üzvlərin bükülməsi, yırtıcı heyvanların, kərkəslərin və ya ayıların pəncələrində marallar və atlar işlənən mövzular olmuşdur. En çox qablar, saxsılar, lövhələr və süs əşyaları üzərindəki müharibə səhnələri və heyvan mübarizələrində irəli texnikada naxş edilmişdir. Bu sənətin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti hərəkətli fiqurların olmasıdır. Mərkəzi Asiyada, türk sənətinin özünü skif heyvan stili olmuş və ən çox saklar tərəfindən istifadə etmişdir [21;947]. Sak rəsm sənəti isə düzgün olmayan

rəsmlərdir. E. ə. VII-VI əsirlərə aid rəsmlər Sibir, Qazaxıstan və Cənubi Avropa tayfalarında görülən ov fiqurları idi. Bu rəsmlərdə əfsanəvi ov səhnələrinin çəkildiyi görülməkdə idi. Rəsmlərdə qazanlar, qurban kəsində istifadə edilən qurbangah qablar, hilal şəklindəki baltalar, geyimlər diqqəti çəkməkdədir [11;960].

E. ə. VIII əsrdə tarix səhnəsinə çıxan saklar, Mərkəzi Asiyaya, Qaradənizin şimalına, Qafqaza, Yaxın şərqə hakim olmuşdular. Sakaların mərkəzi, Mərkəzi Asiya (Sırdərya) idi. E. ə. VIII əsrin axırında qərbə köç edən saklar, Dunay qədər olan ərazilərə hakim olmuşdular. Sakların geniş coğrafiyaya hakim olmaları, onların çoxlu hökmdarlar tərəfindən idarə edilmələrinə gətirib-çıxarmışdır. E. ə. II əsrdə Asiya hunlarının Mərkəzi Asiya yürüşləri nəticəsində Hindistana köç etmişdilər. Digər sak qrupu olan Qaradəniz sakları isə e. ə. II əsrdə qotlar tərəfindən ortadan qaldırıldılar.

2.2. Massagetlər və Sarmatlar

Mərkəzi Asiyanın qərbində, saklar ilə bərabər adı çəkilən və böyük ehtimalla sak tayfa ittifaqına daxil massagetlər, e. ə. VI əsrdə hakimiyyəti ələ almışdır. Massagetlər, iranla müharibələrindən və qadın hökmdarı Tomris ilə bilinirlər. Massagetlər, Aral dənizinin cənubi-şərqisindən, Xəzərin cənubi sahilləri, Azərbaycan və Qaradənizin şərq sahillərinə qədər olan ərazilərdə yaşamışdır. E. ə. VI əsrdə sak tayfa ittifaqındakı ən güclü tayfası massagetlərdi. Bu vəziyyəti Herodotun verdiyi məlumatdan öyrənirik. Buna görə saklar, massagetlərə məğlub olmuşlar və Azərbaycan üzərindən kimmer ölkəsinə köç etmişdirlər [12;963, 48;132].

Massagetlər ilə iranlılar arasındakı müharibə iran hökmdarı Kirin, massaget torpaqlarını işğal etmək istəyi ilə başladı. Massagetlərin hökmdarı isə ərinin ölümü ilə başa keçən Tomris (Türkcə Dəmir) idi. İlk olaraq Kir, Tomris ilə evlənmək istəmişdi, fəqət Tomris, Kirin əsl məqsədinin massaget torpaqları işğal etmək olduğunu anladığı üçün onun evlənmə istəyini rədd etdi. Kir, Araz çayını keçərək bir qədər irəlilədikdən sonra ordusunun bir qismini buraxıb geri döndü. Tomrisin oğlu (Spargapises) gedib iran ordusu dağıtdı. Qənimətlərdən yeyib-içib sərxoş olunca Kir gəlib massaget ordusunu qılıncdan keçirdi. Bu hadisədən sonra Tomris girov götürülən oğlunu Kirdən istəmiş, fəqət o, Tomrisin oğlunu azad etməmişdir.

Tomrisin girov götürülən oğlu isə sərxoşluqdan ayılıb özünə gəlincə Kirdən əllərinin çözülməsini istəmişdi. Kir, Tomrisin oğlunun istəyini yerinə gətirdi. Tomrisin oğlu əlləri çözüldüğü anda özünə qəsd etdi. Beləcə massaget ordusu iranlılar üzərinə hərəkətə keçdi. Uzun sürən müharibə nəticəsində iranlılar məğlub oldu. Müharibədə Kir də ölənlər arasında idi [30;123, 3;28].

Tomris, Kirin başını qan dolu tuluğa atmış və belə demişdir: Canım sağdır və bu müharibədə mən qalib gəldim, amma oğlumu hiylə ilə öldürməklə məni öldürdün. Budur, sənə söz verdim kimi başın mənim əlimdədir və sən qanda boğulursan. E. ə. 528-ci ildə olan bu müharibə Tomrisin üstün hərbi bacarığı ilə massagetlər qalib olmuş və Kirin 29 illik hökmdarlığına son qoyulmuşdur [1;54].

E. ə. III əsrin axırında, Hun hökmdarı Metenin ortaya çıxışı ilə Mərkəzi Asiyada yeni tayfa köçləri olmuşdur. Hunlar tərəfindən sürülən yuecilər, massagetlər üzərində də təzyiqləri olmuşdur. Bu təzyiqlər nəticəsində massagetlər, hakimiyyətlərini itirmişdirlər. Massaget ölkəsində hakimiyyət mənşəyi yuecilər olduğu düşünülmən arsların əlinə keçmişdir [49;132].

Massagetlər, heyvandarlıq ilə məşğul olurdu. Arax (Sırdərya və ya Araz çayı) çayının bol balıqları ilə dolanırdılar. Massagetlərin içkiləri süddür. Dağlarda, adalarda və bataqlıqlarda yaşayan massagetlərin təbii şərtlərə görə dolanışlıqları fərqli idi. Massagetlərin yaşlıları qurban edilirdi. Qurban edilən yaşlıların ətləri bişilərək yenirdi. Massagetlərin tək allahı günəşdir. Ona at qurban edərdilər. Atın qurban edilməsində belə bir düşüncələri vardı: Ölümlülərin ən sürətlisi, allahların ən sürətliyinə təqdim edilir [30;128]. Herodot, massagetlərin qurban ənənəsini atın “allahların ən sürətliyinə” təqdim edilməsi olaraq qeyd edir. Buradan hərəkətlə günəşin tək allah olmadığı, ən böyük allah olan səma allahı olduğu nəticəsi ortaya çıxır.

B. Ögelə görə massagetlər, yığıcı, ovçu, balıqçı, az da olsa qoyun saxlayan geri qalmış Qərbi Asiya tayfası idilər. Massagetlər tək qadınla evlənirdilər. Zinanın cəzası edam idi. Ölkələrində qızılın çox olması nəticəsində qızıl işləməçiliyində mahir idilər. Bəzək əşyalarının da çoxu qızıl idi [48;133].

E. ə. III əsrdə Ural etrafı ərazilərdə sarmatların liderliyində tayfa ittifaqı yarandı. Sakların gücdən düşdüyü dövrdə sayıca çox olan sarmatlar, onların son dövrlərində

hücuma keçmişdirlər. Hun təzyiqi ilə yaranan tayfa köçləri, Mərkəzi Asiyanın şimalına hakim olan sarmatları da təsir etmiş və qərbə köç etmişdirlər. Ural ətrafı ərazidə yenidən güclənən sarmatlar, Qaradəniz saklarının gücdən düşməsi ilə hücuma keçib, Qaradənizin şimalına hakim olmuşdurlar [48;133]. Sak-skif dilində danışan sarmatlar qədim türk tayfalarından biridir. Qaradənizin şimalındakı sak-skiflərin, şərq qonşusu olan sarmatlar; krali sarmatlar, yazıqlar, roksolanlar, ugorlar, siraklar, alanlar olmaq üzrə altı tayfadan yarandı. Sak-skiflərdən sonra Qaradənizin şimalına hakim olan sarmatlarda hakim və mərkəzi tayfa krali sarmatlar idi. Qərb tərəfə yazıq tayfası ilə bərabər roksolanlar hakim idi. Şimala ugor tayfası hakim idi. Şərq tərəfə isə sirak tayfası ilə bərabər alanlar hakim idi. Sarmatların tayfa ittifaqına daxil olan yazıqlar və siraklar, türk tayfası idi. Sirak etnonimi sakların mənşəyində də adı keçir. Yazıq tayfasının adı isə, oğuzların yazır boyunu hatırladır. Digər tayfaların isə, mənşəyi mübahisəlidir.

E. ə. II əsrdən etibarən Volqa çayını keçib sak-skifləri təzyiq etməyə başlayan sarmatlar, Qaradəniz sak-skiflərinin ortadan qalxması ilə Macarıstana qədər hakimiyyət sahələrinə genişlətdilər. Beləcə Ural dağlarından, Macarıstana qədər hakim olan sarmatlar, eramızın II əsri boyunca davam edən sarmat-qot mübarizəsi nəticəsində tarix səhnəsindən silindilər [23;972]. Sarmatların şərq torpaqları isə, eranın I əsrində güclənən alanların əlinə keçdi. Alanların hakimiyyəti əvvəl Aral-Ural ərazisində idi. Daha sonra alanlar, Qaradənizin şimal çöllərinə qədər gələrək, sarmatları tamamilə ortadan qaldırdılar. Alanları, eranın IV əsrində şərqdən gələn hunlar ortadan qaldırdılar [7;156].

Sarmatlar, özlərindən əvvəl yaranan sak-skif ittifaqı ilə mədəniyyət birliyi olmuşdur. Herodota görə sarmatlar, amazonlar ilə sakların qaynayıb-qarışması nəticəsində yaranmış bir tayfa idi. Gəmi ilə götürülən girov amazonlar, dənizdə hücum edərək əsgərləri öldürmüşdür. Gəmi idarə etməyi bilməyən amazonlar, dənizdə axıntının təsiri ilə Qaradəniz saklarının ölkəsinə çıxmışdılar. Bu ərazidə amazonlar, sakları məğlub etmişdirlər. Saklar bir plan hazırlayaraq onları özləri ilə qaynayıb-qarışdırdılar. Bu plana görə seçilən sak oğlanları onların yaxınına yerləşdirildilər. Zamanla amazonlar ilə saklar birbirinə yaxınlaşdılar. Beləcə sarmatlar yarandı.

Amazon qadınları, sakların düşməni olduğundan onlardan ayrılıb, öz vətənlərini tutmaq üçün Volqa çayının şərfinə keçdilər. Burada güclənən sarmatlar, tayfa ittifaqlarının yaratdılar. Sarmat qızları da ataları olan amazonlar kimi yaşayır, ata minir, ox atırdı. Sarmatlar, sak-skiflər kimi şərfdən gəlmə xalq idi. Alanların təzyiqləri nəticəsində qərbə hərəkət etmişdilər. Daha sonra isə Ural ətrafı ərazidə güclənən sarmatlar, özlərini qərbə itən alanları hakimiyyətləri altına almışdılar. Beləcə alanlar, sarmatların şərq kolu olmuşdurlar.

Sarmatlar, digər türk tayfaları kimi heyvandarlıqla məşğul idi. Sarmatların dini inamı isə oda sitayiş idi. Ölülərini də yandırır basdırırdılar [30;327, 7;155].

E. ə. VI əsrin axırlarında sak ittifaqında hakimiyyət massagetlərin əlinə keçdi. Massagetlər, Mərkəzi Asiyanın qərbinə və Qafqaza hakim olmuşdular. Massagetlərin qadın hökmdarı olan Tomris, əhəməni hökmdarı Kir ilə etdiyi müharibədə qalib olmuş və azadlığını qorumuşdur. E. ə. III əsrdə Mərkəzi Asiyanın şərqində yaranan güclü Hun dövlətinin qərb yürüşləri massagetlərin hakimiyyətlərini itirmələrinə səbəb olmuşdur. Hunlardan qaçan yuecilər, massagetləri məğlub etmiş və onların vətənlərinə yerləşmişdilər. E. ə. III əsrdən sonra massagetlər tarix səhnəsindən silinmişdirlər. E. ə. V – e. ə. IV əsrlərdə Cənubi Sibirdə məskun olan sarmatlar da hunlardan qaçan yuecilərin təzyiği ilə Volqa çayının şərfinə köç etdilər. Sarmatları Volqa çayı boylarına sürən əsas qüvvə alanlar idi. Yuecilər, alanları məğlub etdilər; alanlar da sarmatları qərbə sürdülər. E. ə. II əsrdə güclənən sarmatlar, alanları da daxilinə alan güclü tayfa ittifaqlarını yaratdılar. E. ə. II əsrdə Volqa çayını keçən sarmatlar, Qaradəniz saklarını zəiflətdilər. Sarmatlar eramızın II əsrinə qədər Qaradənizin şimalına hakim oldular. Eyni esrdə sarmat - qot mübarizələri nəticəsində tarix səhnəsindən silindilər. Sarmatlar tərəfindən zəiflədilmiş Qaradəniz sakları isə e. ə. II əsrdə qotlar tərəfindən ortadan qaldırılmışdılar.

2. 3 Makedoniyalı İsgəndərin Mərkəzi Asiyayı işğalı və Ellen dövlətləri

E. ə. IV əsrin ikinci yarısında Makedoniya krallığı güclənmişdi. Makedoniyalı İsgəndər, yunanlılar ilə ittifaq edərək əhəmənilərə qarşı intiqam hərəkəti başlatmaq istəyirdi. Məqsədinə çatmaq istəyən Makedoniyalı İsgəndər, e. ə. 334-cü ildə 30 minlik

piyada və 5 minlik atlı ordu ilə böyük şərq yürüşünü başlatdı. Əhəmənilər ilə etdiyi Qranik, İss və Qavqamel müharibələrində qalib gələrək, e. ə. 331-ci ildə onları ortadan qaldırdı. Makedoniyalı İsgəndər, qısa müddətdə İranı, Anadolunu, Suriyanı, Finikiyanı və Misiri işğal etdi. Bundan sonra e. ə. 329-cü ildə Mərkəzi Asiyayı işğal etməyə başladı. İlk olaraq Baktriyanı (Əfqanıstan) ələ keçirdi. Baktriya, əhəmənilərin canişinliyi idi. Mərkəzi Asiyada hakimiyyət yaratmaq istəyən əhəmənilərin Baktriya və Soqd (Amudərya-Sırdərya arası) canişini Bess, Makedoniyalı İsgəndərdən qaçan III Daranın öldürülməsinə iştirak etmişdi. Makedoniyalı İsgəndərin Mərkəzi Asiyaya gəldiyini öyrənən Bess, Amudərya sahilinə qaçdı. Amudəryanın yerli hakimləri Bessi tutub, Makedoniyalı İsgəndərə təslim etdilər. İsgəndər, Sırdəryaya yönəldi və Səmərqəndi işğal etdi. Burada dağlılar ilə müharibə edən İsgəndər, yaralanmasına baxmayaraq onları məğlub etdi. Sırdəryanın şərqində saklar ilə müharibə edən İsgəndər, onları tam olaraq məğlub edəmədi. Makedoniyalı İsgəndər ilə saklar arasındakı müharibələrdə iki tərəf də çoxlu itkilər vermişdir. Saklar daha çox itki verməmək üçün geri çəkilmişdirlər. Nəticədə sakların təklifi ilə sülh edildi. Bu vaxtda Soqqdda Spitamen başçılığında üsyan başlamışdır. İsgəndər ordusunu üsyanı yatırmaq üçün göndərmişdir. Bu üsyanda 120 min adam ölmüşdür. Bu üsyan yatırıldıqdan sonra İsgəndər, Hindistan yürüşünə hazırlanmağa başladı. Fəqət Spitamen yenidən üsyan etdi. Spitamen ilə İsgəndər arasındakı müharibədə, Spitamen məğlub olaraq massagetlərin yanına qaçdı. Massagetlər, İsgəndərin gücündən çəkindiylə üçün Spitamenin başını kəsib, ona göndərdilər. Beləcə Spitamenin, İsgəndərdən azadlıq mübarizəsi sona çatdı. E. ə. 327-ci ildə İsgəndər Mərkəzi Asiyanın işğalını dayandıraraq, Hindistana yönəldi [7;122, 52;926].

Makedoniyalı İsgəndəri sülh etdiyi saklar, Qərbi Türküstanda tissaget, giperbarey, day, sarmat, massaget, agripiy, issedon (Asılar-Arsaklar), nevr, budinderdi, hunsaklar (hun, hunnu, syunnu) olmaq üzrə on tayfa halında təşkilatlanmışdılar [11;957]. Şu dastanına görə Makedoniyalı İsgəndərin, Turan ölkəsində müharibə etdiyi sak hökmdarı Şu idi. Şu dastanı Qaşqarlı Mahmudun, Divanü Lügatit Türk adlı əsərindən öyrənirik. Buna görə Şu, bir sak hökmdarıdır. E. ə. IV əsrdə yaşamışdır. Alp

Ər Tonqa dastanı kimi Şu dastanı da XI əsrə qədər türklər arasında dildən dilə söylənə gəlmiş və XI əsrdə Qaşqarlı Mahmud tərəfindən yazıya keçirilmişdir.

Qaşqarlı Mahmud, ərəbcə olaraq yazdığı bu dastan parçasında İsgəndərin adı, ərəblərin dediyi kimi, Zülkarneyn olaraq yazmışdı. Şu gənc, qüdrətli bir hökmdardı. Paytaxt Balasagundakı möhtəşəm sarayında oturur, dörd tərəfdən gələn elçiləri, hədiyyələri qəbul edər, ölkəsini güclü ordusu ilə qorur, bilikli məsləhətçiləri ilə idarə edirdi. Sarayının önündə ordu bəyləri üçün gündə 360 davul vurulurdu. Paytaxtın yaxınlığında böyük Şu qalasını inşa etdirdi. Şu dastanı Makedoniyalı İsgəndərin ordusu ilə Səmərqəndi keçib türk ölkəsinə yönəldiyi zaman bəzi türk tayfalarının şərqə çəkilməsi, bəzilərinin isə müharibə etmişdir. Makedoniyalı İsgəndərin onlarla sülh etmək məcburiyyətində qaldığını qeyd edir [50;36]

E. ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin Babildə ölməsi ilə onun imperiyasında hakimiyyət mübarizəsi. İsgəndərin sərkədələrindən biri olan Ptolomey Misiri ələ keçirərək, buranın hakimiyyətini yaratmışdır. Üç nəsil davam edən Ptolomey hakimiyyətinin axıncı nümayəndəsi məşhur qadın Kleopatra idi.

E. ə. 306-cı ildə Makedoniyalı İsgəndərin sərkədəsi Selevk, Mərkəzi Asiyada hakimiyyəti ələ aldı. Beləcə Mərkəzi Asiyada Selevklər dövrü başladı. Qısa müddətdə Selevk, Mərkəzi Asiyanın, Babilistanın və Suriyanın hakimi oldu. Selevk dövlətinin mərkəzi Baktriya idi. Selevk, oğlu Antioxu Baktriya hakimi elan etmişdir. Antiox, indiki Türkmənistan ərazisində suvarma kanalları çəkdirərək, əkinçiliyi inkişaf etdirmişdir. Əhəmənilərdən qalma böyük canişinliklər əvəzinə kiçik inzibati idarə qurumları yaratmışdır. E. ə. 283-cü ildə atasının yerinə keçən Antiox, Selevk dövlətini tək hökmdarı olmuşdur. E. ə. III əsrin ortalarında, II Antiox dövründə Baktriya, Selevk dövlətindən ayrıldı. Bu dövrdə Selevklər, Misir və Mərkəzi Asiya türk tayfaları ilə müharibə edirdi. Nəticədə Baktriya və Parfiya, Selevk dövlətindən ayrıldı. Beləcə Mərkəzi Asiyada Selevk hakimiyyəti sona çatdı [7;123].

E. ə. 250-ci ildə isə Selevklərin Baktriya satrapı yunan mənşəli Diodot üsyan etdi. Daha sonra Androqor, Yunan-Baktriya dövlətini yaratdı. Təxminən bir əsr yaşayan dövlət, hökmdarlar I Diodot, II Diodot və I Evtidemin hakimiyyətləri yüksəliş dövrü olmuşdur. E. ə. 208-ci ildə Selevklərə məğlub olan Yunan-Baktriyalılar, sak

yardımı ilə müstəqil dövlət kimi qala bildilər. Antimax, Herat, Qəndəhar və Hindistanın şimal-qərbini işğal etdi. Antimax, Hindistanda ikən Evkratid hakimiyyəti ələ keçirdi. Bu dövrdə Soqd, dövlətdən ayrıldı. Ayrıca Parfiyalılarda bir çox Baktriya şəhərini işğal etdilər. E. ə. 155-ci ildə Evkratid, Hindistanda hərbi fəaliyyətdə ikən oğlu Qeliokl, hakimiyyəti ələ keçirdi. Qeliokl dövründə zəifləyən Yunan-Baktriya dövləti, Şərqi Türküstandan hunların təzyiqi ilə qaçıb, Baktriyaya gələn yuecilər tərəfindən ortadan qaldırıldı. Bakteriyada yuecilərin yaratdığı Kuşan dövləti təşəkkül tapdı (e. ə. 140-130-cu illər).

Makedoniyalı İsgəndər ilə Baktriyaya gələn yunanlılar, daha sonra öz dövlətləri olan Yunan-Baktriya dövlətini yaratmışdılar. Yunan-Baktriyalıları ilə qədim yunan mədəniyyəti Mərkəzi Asiyada geniş yayılmışdır [7;124, 48;341].

Makedoniyalı İsgəndərdən sonra Qərbi Türküstanda yaranan bir başqa dövlət isə, Parfiya dövləti idi. İrani daxa tayfasından Arşak adlı bir nəfərin liderliyində Selevklərə üsyan edən Parfiyalılar, e. ə. III əsrdə dövlət yaratdılar. Üsyançılar, Selevk dövlətinin canişini öldürdülər və Arşakın nəslindən I Tiridat, ilk Parfiya hökmdarı oldu. Parfiya, indiki Türkmənistan, Tacikistan, Özbəkistanın böyük bir qismi və Qərbi Qazaxıstanı əhatə edən böyük bir dövlət idi. Dövləti yaradan sülalənin adı Arşaklar olması səbəbilə tarixdə Parfiya dövləti, Arşaklar dövləti kimi də tanınmışdır. Parfiya dövlətinin paytaxtı indiki Türkmənistan ərazisində Nisa şəhəri idi. Parfiya hökmdarı I Tiridat, qısa müddətdə güclü ordu yaratdı. E. ə. 227-ci ildə Selevklər, Mərkəzi Asiyaya yürüş etsə də müvəffəq ola bilmədilər. I Mitridat dövründə Parfiya dövləti gücləndi. II Mitridat, indiki Ermənistanı və Kür çayına qədər olan Azərbaycan ərazisini ələ keçirdi. Erməniləri Arşak sülaləsinin bir kolu idarə etməyə başladı. Parfiya hökmdarları əvvəlcə müharibə etdiyi saklar ilə ittifaq edərək, yunanlılarla müharibə etdi. Parfiya-Sak ittifaqı, parfiyalılara müvəffəqiyyət gətirmiş olsa da daha sonra ölkə tamamilən sak axınlarına məruz qalmışdı.

Ermənistanı ələ keçirdikdən sonra Parfiyalılar, Roma ilə müharibə etmişdir. E. ə. 65-ci ildə uzun müddət davam edəcək olan Parfiya-Roma müharibələri başladı. E. ə. 53-cü ildə Parfiyalılar, Romayı məğlub etdi. E. ə. 36-ci ildəki Parfiya-Roma müharibəsində də Romalılar məğlub oldu. Uzun müddət davam edən müharibələrin

nəticəsində e. ə. 20-ci ildə Parfiya ilə Roma arasında sülh andlaşması edildi. Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada saklar, Parfiya ilə hakimiyyət mübarizəsi aparırdı. Bu mübarizə nəticəsində e. ə. 61-ci ildə saklar özünüidarə hüququnu əldə etdilər. Mərkəzi Asiyada kuşanların hərbi fəaliyyətləri Parfiyayı zəiflətməş və Mərkəzi Asiyadakı əyalətlərini zəbt etməyə başlamışdılar. Parfiyalılar, Kuşanlara qarşı ittifaq yaratmaq üçün e. ə. 87-ci ildə Çinə elçi göndərmişdilər. Lakin Parfiyalıların bu addımı uğursuz olmuşdur.

Bu dövrdə İranda Sasani nəslindən olan Ərdəşir, Parfiyalılara qarşı çıxdı. Eramızın 224-cü ilində Parfiyalılar, Sasani sülaləsinə məğlub olaraq tarix səhnəsindən silindilər. İranda isə Sasani sülaləsi başa keçdi [7;126, 58;39].

III Fəsil. E. ə. I Minillikdə Mərkəzi Asiyada Türk Dövlətləri

3. 1 Şərqi hunlar

Hunlar, tarix səhnəsinə təşkilatlı və güclü bir dövlət olaraq çıxmışdılar. Hun dövlətinin nə zaman yarandığı təsbit ediləməmişdir. Qədim çin tarixçilərinə görə, e. ə. XIV-e. ə. IV əsrlər arasında güclənib-büyümüş, parçalanıb-kiçilmiş bir Hun dövlətinin varlığı bilinsə də bu dövrə aid tarixi mənbə tapılmamışdır. Hunların birləşərək bir dövlət olaraq ortaya çıxmasında ilk mərhələ çin zənginliklərini hərbi fəaliyyət ilə ələ keçirməkdi. İkinci mərhələ isə e. ə. 215-ci ildəki muharibədə Çinin qalib olması və qədim hun torpağı olan Ordosun Çin hakimiyyətinə keçməsi idi. E. ə. 215-ci ildə üstünlüklərini itirən hunlar, yenidən üstünlüyü əldə etmək üçün güclü, mərkəzi dövlət yaratma ehtiyacı doğdu və beləcə imperiya halına gələn dövlətlərini yaratdılar [19;1088].

Hun tarixini tədqiq edən tədqiqatçılar ümumiyyətlə hun tarixini üç dövrə ayırır. Buna görə e. ə. 3000-e. ə. 1200-cü illər arası hun boylarının formalaşdığı birinci dövr. E. ə. 1200-e. ə. 220-ci illər hun hərbi-siyasi ittifaqının olduğu ikinci dövr. E. ə. 220-e. ə. 48-ci illər isə imperiya halındakı üçüncü dövrdür [8;31].

Çinlilər, hunlardan əvvəl xarici aləmə qapalı dünya görüşləri vardı. Bu səbəblə ölkələrinin şimalında yaşayan tayfaları bir-birindən ayırmadan, hamısına jung, ti, i, man, hu kimi ümumi adlar vermişdilər. Çində hun təhlükəsi ortaya çıxınca şimallı xalqları tanımağa başladılar. L. N. Gumilov, Hunların yaranmasını iki mərhələ ayırır. Buna görə birinci mərhələdə, Çinin şərq və şimal-şərqisində yaşayan hular indiki Monqolustana köç edərək, hunları yaratdılar. Çinin barbar dediyi köçəri tayfa olan hular, çin ilə etdikləri müharibə nəticəsində məğlub olunca şimala köç etdilər. Tam olaraq dövlət təşkilatı olmayan hular, Gobi çölünü atların çəkdiyi arabalar ilə keçib, şimala yönəldilər. Bu hadisələr təxminən e. ə. 1158-ci ildə şimallı köçəri tayfaların Çinə axınını maneə olan Chou dövlətinin, Çinin şimalına hakim olmaq üçün davamlı müharibə etməsi ilə oldu. Hunların əsas mərkəzi olan Şərqi Monqolustanda hakim mədəniyyət olan Andronovo və bu ərazinin daha şimal-şərqisində hakim olan monqoloid Glazkovo mədəniyyətinə daxil olan hular, bu ərazidə yaşayan insanlara üstün gələrək, onları hakimiyyət altına aldılar. Bu vəziyyət hunların ortaya çıxışının

birinci mərhələsi idi. E. ə. XIII əsrdə artıq hun dövlət təşkilatı yaranmış idi. E. ə. XIII əsrdən – e. ə. III əsrə qədər isə hunların yaranmasının ikinci mərhələsi idi. Bu mərhələdə hunlar, Gobi çölünü yol güzərgahı olaraq istifadə etmişlər və şimaldən – cənuba Çinin qərb sərhədləri hunların əlinə keçmişdir. Bu mərhələdə hunlar, ehtiyacları olan taxılı Çinə etdikləri axınlar ilə əldə edirdi. Bu vəziyyət çinlilər ilə hunlar arasında çoxlu müharibə olduğu ortaya qoyur. Bu vəziyyətə baxmayaraq, çin mənbələrində hunlar ilə əlaqəli ən əski qeyd e. ə. 318-ci ildə edilən sülh andlaşmasıdır. İkinci mərhələdə e. ə. IX əsrdə güclənən hunlar, e. ə. XI əsrdən bəri axın etmədiyi Çinə, e. ə. 822-ci ildə gücdən düşən Choulara hücum etmiş idi [28;45].

B. Ögel, hunların ortaya çıxışını çin mənbələrindən əldə etdiyi məlumatlara görə, Çindəki hsia sülaləsinin hakimiyyətdən düşməsi ilə bağlı idi. Hsia sülaləsinin son imperatoru Cie, şimalda sürgündə ölmüşdür. Onun davamçıları olan şanglar, çinlilərin barbar dediyi şimalı tayfalar ilə ittifaq yaradaraq hunları yaratmışdılar. Ona görə bu məlumat mifoloji idi. Çin mədəniyyəti ilə türk mədəniyyəti arasındakı fərqlər olan ögey ana ilə evlənmə, yer kultu, dövlət anlayışı və iqtisadiyyatın heyvandarlıq olması kimi səbəblər ilə hunların, Çinə bağlı yarandığını qəbul etmir [48;13].

Çin mənbələrindəki qeydlərə görə hunlar, ilk dəfə e. ə. 318-ci ildə dövlətlər arasındakı mübarizələrdə görülür. Onlar, bu tarixdə dörd Çin bəyliyi (Xan, Chao, Wei, Ch'u) ilə bir ittifaq yaradaraq, başqa bir Çin bəyliyi olan Ch'inə (Çin) hücum etmişdilər. Bu hadisə bizə, e. ə. IV əsrin axırından etibarən dövlətlər arasındakı əlaqələr yaratmış, güclü Hun dövlətinin olduğunu göstərir. Bu dövrdə Hun dövlətinin mərkəzi Orhun və Selengə çaylarının hövzəsi olan Ötüken idi. Hun adı, çin mənbələrində Hsiung-nu olaraq qeyd edilmişdir. Hsiung-nu sözü də, tayfa, xalq, cəmiyyət mənasında olan türkcə Kun və ya Kün (Hun) kəliməsinin çincə tələffuzu idi. Çinlilərin hsiung-nu şəklində yazdıqları bu tayfanın adı, Qərb mənbələrində hun olaraq qeyd edilmişdir [33;1048].

Choular (Şimalı Çin dövləti) ilə hunlar arasında yaşayan junglar, e. ə. VIII-e. ə. III əsrlərdə Chou dövlətini ilə çox sayda müharibə etmişdi. Nəticədə choular, e. ə. 214-cü ildə jungları son zərbəyi vuraraq onları tarix səhnəsindən silmişdi. Fəqət bu müvəffəqiyyət choulara daha güclü olan hunlar ilə qonşu etmişdi. Hunlar, chouların və

sonrakı Çin dövlətinin ən güclü rəqibi olmuşdular. E. ə. 220-ci illərdəki hun-chou müharibələrinin nəticəsində hunlar məğlub olmuşdular. Daha əvvəlki hun axınları müvəffəqiyyətlə nəticələnmiş idi. Hunları bu vəziyyətdən azad edən isə chouların, Çin (Ch'in) sülaləsi tərəfindən məğlub edilib torpaqlarının işğal edilməsi idi [28;68].

Şimali Çində yaranan dövlətlər sadəcə bir-biriləri ilə deyil, eyni zamanda Çinin şimalındakı tayfalar ilə də mübarizə aparmışlardı. Eyni zamanda Şimali Çindəki daxili mübarizəyə şimalda yaşayan tayfalar da müdaxilə etmişdi. Bu səbəblə çin tarixində ən çətin müharibələr Şimali Çindəki dövlətlər ilə şimalı tayfalar arasında olmuşdur. Çin, şimal tayfalarının axınlarını dayandırmaq üçün choular dövründə tikilməyə başlayan sərhəd qalalarını və müdafiə divarlarını birləşdirdi. Çin hökmdarının məqsədi səddin gerisində güclü bir çin mədəniyyəti yaratmaq idi. Çünki bu vaxtda hökmdar, Şərqi Çin dövlətlərini üzərində hakim olmaq ilə məşğul idi. Çinin şimalındakı axınları dayandırılmaq istənən tayfa isə, hien-yün və ya hun-yü adı ilə bilinən hun türklərinin ataları idi [28;68, 33;1048].

E. ə. 214-cü ildəki Hun-Çin muharibəsində hunlar məğlub olmuş və Ordosu çin işğal etmişdir. Hun hökmdarı Tuman, oğlunu (Mete) yuecilərə girov vermiş idi. Ayrıca hunlar, güclü fəqət dövlət təşkilatı olmayan tung-hulardan asılı vəziyyətə düşmüş idi [28;71].

Bu dövrdə Çin üçün ən əhəmiyyətli fəaliyyət Çin səddinin inşası idi. Çin səddinin inşası ilk olaraq Çinin şimaldakı köçəri türk və monqol tayfalarının axınlarına qarşı müdafiə kimi düşünülmüş idi. Çin ilə köçəri tayfalar arasında təbii sərhəd yaradacaq çay, göl, dağ yoxdu. Çin səddi, Şimali Çində bəyliklər arasındakı mübarizələrdən qalmış müdafiə divarlarının birləşdirilməsi ilə yaranmış bir sərhəd xətti idi. E. ə. 210-ci ildə inşası tamamlanan səddin ilk məqsədi köçəri tayfaları şimala sürən Çinin, səddin gerisində yerləşik çin mədəniyyəti yaratmaq idi. Çünki köçərilər şimala sürülmüşdü və onların yenidən Çinin ortalarına axın etmədikləri zamanlarda onlara qarşı yürüş edilməmişdir. Bu dövrdə Çin sülaləsi üçün əhəmiyyətli olan problem itaət altına alınmamış Çin bəyliklərini itaət altına almaq idi. E. ə. III əsrin sonunda isə Çin sülaləsi hakimiyyətdən düşmüş və yerinə Xan sülaləsi hakimiyyətə gəlmiş idi. Bu dövrdə isə artıq Çinin qarşısında güclü və səddin dayandıramayacağı Hun dövləti

vardı. Çin səddi, Xan sülaləsi dövründə müdafiə məqsədi ilə istifadə edilmişdir [41;29].

E. ə. 210-cu ildə Çin hökmdarı Chi-huangtinin ölməsi üzərinə, Chin (Çin) dövlətində daxili mübarizə başladı. Çindəki daxili mübarizə nəticəsində Çin sülaləsi yerinə Xan sülaləsi hakimiyyəti ələ aldı. Bu dövrdə hunların adı bilinən ilk hökmdarı olan Touman (e. ə. 220-e. ə. 209), hun hökmdarı idi. Çindəki daxili mübarizədən istifadə edən hun hökmdarı Touman, Şimali Çinə yürüş etdi və əski otlaqlarının bir qismini ələ keçirdi. Çinin orta qisminə qədər etdiyi axınlarla iqtisadiyyatını yaxşılaşdırdı. Bu əsnada hun hökmdarı Touman ilə oğlu və vəliəhdli Mete (Mao-tun) arasında böhran meydana gəlmişdir. Touman oğlu Metedən vəliəhdliyini alıb, yerinə digər oğlunu gətirmək istəmişdir. Mete də, bir sui-qəsd ilə atasını ortadan qaldıraraq, hun hökmdarı olmuşdur.

Touman, Meteyi yuecilərə girov vermiş və onun öldürülməsi üçün birdən yuecilərə hücum etmişdir. Mete isə zamanında hərəkət edərək yuecilərdən azad olub, ölkəsinə qayıtmışdır. Təxminən Mete, atası Toumanın, yuecilərə hücum edəcəyi xəbərini özünə yardım edən hun bəylərindən almışdır. Toumanın hiyləsi məqsədinə çatmadığına görə Mete, hala hun vəliəhdli idi. Hunlarda vəliəhdlər, hökmdarlıqdan sonra gələn sol bilge tiginliyinə (tso hsien wang) təyin edilir və dövlətin şərq bölgəsi idarəsinə verilirdi. Metenin emrinə on min atlı verilməsi ilə təxminən o, sol bilge tigin vəzifəsinə təyin edilmişdir [33;1053].

Mete əmrinə verilən on min atlıyı atasına qarşı edəcəyi taxt mübarizəsinə görə davamlı təlim etdirmişdir. Metenin hərbi hazırlığı mənbələrdə belə qeyd edilmişdir; Mete, (hədəfə girdikən) fitçalan bir ox emal etdi. Atlı-oxcuların təlimi əsnasında özü bu oxu hara atırsa, əsgərlərinin də birlikdə o hədəfi vurmaları əmr etdi. Bunu edə bilməyənlərin başı kəsiləcəkdi. Ovda, fitçalan ox hara atılırsa oranı vurmayan əsgər həmişə edam ediləcəkdi. Mete, fitçalan oxunu dəyərli atlarından birinə atdı və bu anda əsgərlərindən oxunu atmayanları edam etdirdi. O, qısa bir müddət sonra oxu ilə öz arvadını vurdu. Bu dəfə də əsgərlərindən bəziləri donub qaldılar və oxlarını atmadılar. Bunlar da Mete tərəfindən edam edildi.

Bir meddət sonra Mete, ov əsnasında fitçalan oxu ilə atasının atını vurduğu zaman, əsgərləri birlikdə eyni hədəfə ox atdı. Beləcə Mete, əsgərlərinə tamamilə etibar edə biləcəyini gördü. Sonra o, atası ilə ova gətdi və hun hökmdarı olan atasına fitçalann oxunu atdı. Bütün əsgərləri də eyni istiqamətə ox atdı və beləcə hun hökmdarı öldürüldü. Bundan sonra Mete, ögey anasını və ögey qardaşını, özünə itaat etməyən bütün dövlət adamlarını öldürdü və özünü hun hökmdarı (Şanyü-Tanhu) elan etdi [5;37].

Mete ilk olaraq güclü qonşusu tung-huların siyasi təzyiqinə məruz qalmışdır. Tung-hular, hun taxtına gənc yaşda birinin olmasından istifadə edərək, Hun ölkəsini işğal etmək istəyirdilər. Onlar, Meteyi təcrübəsiz bir gənc olaraq düşünmüşdülər. Sıx-sıx gələn tung-hu elçiləri Metedən istəklərdə bulundular. Məqsədləri isə hunlara hücum etmək üçün səbəb yaratmaq idi. Siyasi qabiliyyəti ilə Mete, bir müddət müharibə səbəbi yaratmamış və nəticədə tung-hular üzərinə yürüş etmişdir.

Tung-huların Meteden birinci istəyi güclü hun atları idi. İkinci istək Metenin arvadı idi. Mete, tung-huların iki istəyini qəbul etdi. Bu vəziyyətin səbəbi isə Metenin tam olaraq Hun dövlətinə hakim olmaq üçün lazım olan vaxtı təmin etmək və özünün tung-hulardan qorxdığını göstərmək istəməsi idi. Tung-huların son istəyi isə hun-tung-hu sərhədindəki boş ərazi idi. Mete, tung-huların son istəyini qəbul etməyərək, onların gözləmədiyi vaxtda yürüş etdi. Tung-huları qılıncdan keçirən Mete, onları vergiyə bağlayaraq qayıtdı.

Metenin bu yürüşü basqın hərəkəti idi. Tung-hular, Mete təhlükəsini göz ardı etmənin nəticəsini çox ağır ödəmişdilər. Hun oxçulardan canları qurtaran tung-hular qılıncda keçirilmişdilər. Nəticədə hunlar üçün monqol təhlükəsi tamamilə ortadan qalxmışdır. Şərqdə hunların önündə heç bir maneə qalmamışdır. Şərqi Monqolustan ilə Çinin şimalındakı Jehol əyaləti Metenin əlinə keçmişdir. Hun basqınından zamanında qaça bilən tung-hular isə, sienpi və wuhuan adlanan dağların meşələrinə sığınmışdılar. Tung-hular arasında hun qorxusu yayılmış və bir əsr boyunca məşədən çıxamamışdılar. Bundan sonra tung-hular, hunlara hər il düzənli olaraq sığır, at və qoyundan oluşan vergilərini verəcəkdilər. Vergi verəmədiklərində isə tung-hu qadınları və uşaqları hunlara qul olaraq göndərirdilər [33;1059].

Tung-hulardan sonra Mete yönünü yuecilərə çevirmişdir. Yuecilər, hunların cənub-qərbi qonşuları idi. Yuecilər, Yin ilə Tanrı dağları arasındakı sahələrdə məskun idilər. Geniş və münbit torpaqları vardı. Ayrıca şərq-qərb ticarət yolu olan İpek yolunun böyük bir hissəsi yuecilərin torpaqlarından keçirdi. Bu səbəblə yuecilər, Mərkəzi Asiyanın zəngin tayfalarından biri idi. Mete, vəliəhdlik illərində yuecilərə girov verilmişdi. Bu səbəblə Mete, yueciləri və ölkələrini yaxından tanıyırdı. Xüsusilə o, yuecilerin məskun olduğu ərazinin iqtisadi gücünü, mədəniyyətini görmüş və əhəmiyyətini bilirdi. Bununla yanaşı yuecilər arasında hun boyları da yaşayırdı [48;252].

Yueciler də tung-hular kimi hun təhlükəsini görməzdən gəlmişdilər. Yuecilər, hunların, Qansu bölgəsi üzərindən Çinə axın yolları üzərində idi. Mete, tung-hu basqınından qayıtdıqdan sonra hərbi hazırlıq keçirdi və yuecilərin üzərinə yürüşünü təşkil etdi. Mete, yuecilər üzərinə yürüşü ilə onları köçə zorladı. Beləcə hunların, Çinə gedən axın yollarını açdı. Metenin gücü qarşısında dayana bilməyən yuecilər, ölkələrinin şərq ərazilərini tərk edərək, qərbə köç etdilər [33;1062].

Mete, böyük Çin yürüşündən əvvəl, dövlətin şimal və şimal-qərbində məskun olan tayfaları itaət altına alaraq, şimal sərhədlərini təhlükəsizliyini təmin etmək istəyirdi. Hunların qohum olduğu bu tayfalar; hunnu, kutsa, ting-ling (töles-tiele), qırğız (kik-kun), sin-li tayfaları idi. Mete, şimala yürüş etdi və adı çəkilən tayfaları bir-bir itaət altına alaraq, “Böyük Hun Ailəsini” yaratmağa başladı. Şimal yürüşü ilə Mete, Altay dağlarının qərbindəki ölkələrin və tayfaların xaricində bütün Mərkəzi Asiya, Metenin hakimiyyətinə girmişdir [33;1063, 45;258].

Mete, tung-hu, yueci və şimaldakı türk tayfalarının hakimiyyəti aldıqdan sonra ən güclü rəqibi olan Çinə yönəlmişdir. Metenin Çin yürüşünün səbəbi qədim dövrdən etibarən hun şanyularının əsas problemi olan hun cəmiyyətinin ehtiyacı olan malları Çindən axınlar vasitəsi ilə əldə etməkdir. Ayrıca əldə edilən bu zənginliklər ilə digər köçəri tayfalar üzərində hakimiyyət yaratmaq idi. Bu məqsədə çatmaq istəyən hun şanyuları düzənli ticarəti yaratmaq və Çini müharibə təhdidi altında tutmaq istəmişdilər [16;1153].

Mete, tunghuları və yuecileri məğlub edib, qərbdən və şərqdən dövlətinin təhlükəsizliyini təmin etdikdən sonra Çinə yönəlmişdir. Metenin əsas məqsədi isə, hunların daha əvvəl Touman dövründə Çinə vermək məcburiyyətində olduğu, Şimali Çindəki qədim hun torpağı olan Ordosu geri almaq idi. Bu otlaqlar, at və qoyun sürüləri saxlayan hunlar üçün həyatı əhəmiyyəti vardı. Bu otlaqları itirmək, hun iqtisadına mənfi təsir göstərmiş və onları qonşuları arasında iqtisadi cəhətdən zəifləmişdi.

Şimali Çinə yürüş edən Mete, Peyang hakimini məğlub edərək, Ordos bölgəsinə ələ keçirdi. Daha sonra şərqə doğru irəliləyərək hərəkətinə davam etdi. Sarıçayın şərqində olan Yen və Tai ərazilərini də ələ keçirdi. Bu ərazilərdəki müdafiə qalalarını dağıtdı. Metenin yürüşünə qarşı Çinin müdafiəsi isə çox zəif idi. Bəzi ərazilərdə isə yox idi. Bu yürüş əsnasında Çində, Xan sülaləsinin hakimiyyətini qəbul etməyən bəzi Çin bəyləri də Meteyə itaət edərək, ona bu yürüşündə yardım edirdilər. Bu vəziyyət Metenin işini asanlaşdırdı. Beləcə, bu yürüş nəticəsində bütün Şimali Çin, hunların hakimiyyətinə keçdi. Hunlar, qədim otlaqlarına (Ordos) təkrar sahib oldu. Ayrıca Çinin şimal ərazilərindəki bütün ticarət və hərbi yardım yolları Metenin nəzarətinə keçdi [48;259].

Metenin Şimali Çin yürüşü, yağma yürüşü deyil, fəth yürüşü idi. Metenin də əsl məqsədi Şimali Çinə yerləşməkdə. Mete, Şimali Çinə yürüş etdiyində, Çində yeni hakimiyyətə gəlmiş olan Xan sülaləsi vardı. Çinin digər ərazilərində olduğu kimi Şimali Çində də bəzi bəyliklər, Xan sülaləsinin hakimiyyətini qəbul etmirdi. Şimali Çin bəylikləri, hun hakimiyyətini qəbul etdilər. Bu vəziyyətdə Metenin birinci yürüşü başa çatdı. Mete, Şimali Çində hun hakimiyyətini yenidən təşkilatlandırdı. Hun ordusunun mərkəzi, Şimali Çinə nəql edildi. Beləcə Şimali Çinin hakimiyyəti üçün Mete ilə Çin hökmdarını qarşı-qarşıya gəldilər [33;1063].

Çin ilə ikinci müharibə əvvəlində iki tərəf qarşılıqlı taktikalarını həyata keçirdi. İlk olaraq Çin hökmdarı Kao-ti, Meteyə on nəfərlik elçi heyəti göndərdi. Bu heyət, əsl elçi heyəti deyildi. Bu heyətdə olanlar birer casus idilər. Bu casusların əsl vəzifəsi, hun ordusunun vəziyyətini öyrənmək idi. Bu elçi heyəti, Meteyə, Çinə qarşı aldatma taktikasını uygulamak üçün fürsət verdi. Mete, Kao-tinin hücum etməsini üçün ona vəziyyətini zəif göstərmək istəyirdi. Bunu gerçəkləşdirmək üçün əsl hərbi gücünü

meşələrdə gizlətdi və qərargahında sadəcə yaşlılar, uşaqlar ilə zəif atları və sığırları buraxdı. Çinin elçi heyəti Metenin qərargahını bu vəziyyətdə gördülər. Casuslar, Metenin bu aldatma taktikasını başa düşməmişlər və qayıtdıqlarında gördüklərini yaxşı xəbər olaraq Kao-tiyə xəbər verdilər. Kao-ti, casuslarının gətirdiyi məlumatlardan məmnun olmaqla bərabər komandirlərindən birini eyni məqsədlə Metenin qərargahına göndərdi. Fəqət Kao-ti, bu dəfə casusunun gətirəcəyi xəbəri gözləmədən Metenin üzərinə doğru irəliləməyə davam etdi. Bir müddət sonra bu casus, Metenin əsl gücünü görərək qayıtdı. O, Metenin aldatma taktikasını başa düşmüşdü. Kao-tiyə vəziyyəti belə başa saldı; Mete əsas qüvvələrini gizlətməmişdir. Hücüm etmək üçün uyğun bir vaxt və fürsət gözləməkdədir. Kao-ti, bu xəbərdarlığa qulaq asmadı.

Aldatma taktikasında məqsədinə çatan Mete ikinci taktikası olan qorxutma taktikasına keçdi. Mete, çin ordusunun üzərinə sağ və sol bilge tiginlərinin idarəsində on min nəfərlik qüvvə göndərdi. Bu qüvvə, Çin ordusunu yoracaq, mənəviyyatını düşürəcək və pusquların qurulduğu yerə çəkəcəkdə. Kiçik hun qüvvəsi, gözlənməyən vaxtlarda və yerlərdə imperatorun qarşısına çıxır, birdən və şaşırıcı zərbələr vuraraq, çin ordusunu iqtisadiyyatını və mənəviyyatını azaldıb, birdən də çəkildir. Çinlilər isə hun ordusunun zərbədən sonra geri çəkilməsini düşmən qarşısında müvəffəqiyyət əldə etmiş kimi hun ordusunu təqib etməyə başlayırdı. Çin ordusu, Metenin öncü qüvvələri qarşısında təkcə qorxmaqla qalmır, eyni vaxtda qış şərtləri səbəbi ilə itkilər verirdi. İmperatorun yürüşü qışda edilmişdi. Ağır qış şərtləri soyuğu dözə bilən hun ordusuna təsir etmirdi. Çin ordusu üçün isə vəziyyət eyni deyildi. Kao-ti, hun öncü ordusunun vur-qaç taktikası və soyuqlar səbəbi ilə ordusunun azalmasına baxmayaraq, irəliləməyə davam edirdi. Fəqət, çin ordusu vəziyyəti çox pisdi. Çin ordunun bu vəziyyəti yürüş düzenini də pozmuşdu. Çin ordusunun atlı dəstələri Peteng dağı yaylağına gəldiyi halda, piyada dəstələri dalda qalmışdı. Beləcə atlı dəstələr ilə piyada dəstələr bir-birindən qopmuş, ordular üçün həyati əhəmiyyəti olan əmir zənciri itirilmişdi [48;280].

Kao-ti, ordusu ilə Peteng yaylağında dayanmışdı. Ayrıca Kao-ti, bir pusqu mövqəsinə dayanmış olduğunu fərqləndirirdi. Mete 400 min nəfərlik atlı ordusu ilə birdən Peteng yaylasının çevrəsində ortaya çıxdı. Mete, Çin ordusunu addım-addım təqib etmiş, istədiyi yerə çəkmiş və mühasirəyə almışdı (e. ə. 200) [33,1064, 42;611].

Çin mənbələrinə görə Hun ordusunun sayı 400 min atlı idi. Hun ordusunun sayı böyük bir ehtimalla şişirdilmiş idi. Bozqır türk dövlətlərində belə böyük bir ordu ilə hərəkət etmə kimi fəaliyyətləri yox idi. Bozqır türk dövlətlərində kiçik ordularla hərbi fəaliyyətdə olmuş olması Hun ordusunun sayının çox daha az olduğunu ortaya qoyur. Peteng mühasirəsində, Hun ordusunun hər bir tərəfindəki atlar fərqli rəngdə idi. Hun ordusunun şimaldakı dəstəsinin atları qara, şərqdəki dəstəsinin atları göyümsü, cənubdakı dəstənin atları al və qərbdəki dəstənin atları da ağ idi [48;286].

Muhasirə yeddi gün davam etdi və Çin ordusunda ərzaq sıxıntısı baş göstərdi. Ayrıca çin ordusunun məənəviyyatı tamamilən dağıldı. Bu hadisənin Çin mənbələrində belə qeyd edilmişdir; “Peteng qalası altındakı fəlakətdə yeddi gün çörək tapılmadı; əsgər yay çəkə bilmədi”. Bu muhasirədə Metenin əsl məqsədi; Çin üzərində yüksək hakimiyyətini qəbul etdirmək idi [8;39].

Muhasirənin yeddinci günü Mete, belə bir hərəkət etdi. Hun ordusu dəhliz açdı. O gün, Peteng yaylağına, yoğun sis çökmüşdü. Kao-ti və ordusu, məğlubiyyəti qəbullənmiş halda bu dəhlizdən çıxdı. Hun ordusu sisin perdelədiyi bu çıxışı, yayları çin ordusu tərəfə gətirilmiş vəziyyətdə izlədi. Kao-ti və ordusunun, göz yumulan çıxışı və qaçışından sonra Mete qayıtdı.

Hun dövlətinin siyasəti Çini müharibə gücü ilə təzyiq altına tutmaq, dövlətin və xalqın ehtiyaclarını vergi və ticarət ilə Çindən təmin etmək idi. Metenin Çinə qarşı siyasəti, işğal etmək və idarə etmək deyildi. Mete, Peteng muhasirəsində Çin hökmdarının və ordusunun məənəviyyatını dağıdaraq, üstünlüyünü və iradəsini qəbul etdirərək məqsədinə çatmışdır [33;1065, 49;291].

Metenin Çin hökmdarını buraxması L. N. Gumilova görə isə, Çin mənbələrində Metenin ordusunun sayı 400 min olaraq verilmiş, fəqət bu sayı şişirdilmiş idi. Hunların mərkəzi olan bütün Monqolustanda bu qədər böyük ordu çıxara biləcək əhali yaşamırdı. Təxminən Metenin 30-40 min nəfərlik ordusu var idi. Mete, Çin hökmdarını və yanındakı ordusunu yox etsə də geridə qalan Çin ordusu, Metenin ordusundan sayıca çox idi. Mete, sayıca çox çin ordusunu məğlub edə bilməyəcəyini düşünüb, Çin hökmdarını və ordusunu buraxdı. Metenin ordusunun azlığı mövzusunda bir başqa

tərəf isə əldə edilən torpaqların Hun-Çin sərhədindən çox uzaq olmaması, yeni Çinin orta qisminə qədər davam edilə bilməməsi ortaya qoyur [28;82].

Peteng muhasirəsindən üç il sonra Çin hökmdarı, hun məsələsini ortadan qaldırmaq istədi. Çin hökmdarı məsələyi dövlət adamları ilə müzakirə etdi. Çinli dövlət adamlarından Chia plan hazırladı və hökmdara təqdim etdi. Bu plana görə hökmdarın qızı Meteyə ələ verilməli və hunlara hər il qiymətli hədiyyələr (vergi) göndərilməli idi. Beləcə Hun hökmdarı, Çin hökmdarının kürəkəni, qızı da Metenin arvadı olacaq idi. Ondan doğulan oğlanlardan biri də vəliəhd olacaq və Metenin yerinə keçəcəkdi. Beləcə hunlar, nəzarət altına alına biləcək və Çinə bağlana biləcəkdi. Bu plan hökmdar tərəfindən qəbul edildi və planı hazırlayan çinli dövlət adamı Meteyə elçi olaraq göndərildi. Beləcə Mete ilə Kao-ti arasında bir dostluq və sülh andlaşması edildi. Bu andlaşma, Mərkəzi Asiya tarixində bilinən ilk beynəlxalq andlaşma idi (e.ə. 197) [33;1069].

Bu andlaşmaya görə, Metenin Şimali Çində ələ keçirdiyi torpaqlar hunlarda qalacaq, Çin hər il hunlara ipəkli parça, şərab, düyü və digər ərzaklardan ola bildiyi qədər çox göndərəcəkdi. Andlaşmadan sonra Mete, göndərilən şahzadə ilə evlənmiş, Çin illik vergiyə bağlanmış, iki ölkə arasında uzun müddət davam edəcək ticari əlaqələr yaradılmışdır. Nəticədə hunlar ilə çinlilər arasında sülh dövrü başlamışdı. Çinlilər sülhü, Metenin yüksək hakimiyyətini qəbul edərək və hədiyyə adı altında vergilərini ödəyərək qoruya bildilər [48;295].

E. ə. 197-ci il Hun-Çin andlaşması sülh üçün edilmişsə də sərhəd boylarında yaşayan hunlar sıx-sıx Çinə axın etmişdilər. Hun hökmdarları, Çinə axın edən hun boylarına icazə verməmiş olsa da, onlara qarşı sərt tədbirlər də almırdı. Çünkü hökmdar, geniş hun məmur təbəqəsini doyurmaq məcburiyyətində idi. E. ə. 197-ci ildən, e. ə. 135-ci ilə qədər on dəfədən çox yenilənən bu andlaşma, hunların güclü dövründə onların lehində idi, fəqət hunların gücdən düşdüyü dövrdə onların əleyhində idi. Çünki hun cəmiyyəti, Çinin zəngin yaşamına alışdırılmışdı. Bu vəziyyət, Çinin planlı olaraq hunları çinliləşdirmə siyasətini həyata keçirmələrinin nəticəsi idi [33;1069].

Çinli dövlət adamı təklifləri ilə hunların qalibiyyət ilə nəticələndirdiyi Çin yürüşləri, e. ə. 197-ci ildəki andlaşma daha sonra hunların məğlubiyyətini gətirəcəkdir. Çinli dövlət adamı Chianın hunlar üçün beş tələ adlanan təklifləri isə belə idi; Onlara (Hunlara) gözlərini pozmaq üçün xüsusi hazırlanmış paltarlar və arabalar verməliyik, ağızlarını pozmaq üçün onlara şirin yeməklər verməliyik, onlara qulaqlarını pozmaq üçün musiqi və qadınlar verməliyik, mədələrini pozmaq üçün (ümumi arzularını pozmaq üçün) onlara yüksək evlər, taxıl anbarları və qullar təmin etməliyik, itaət etmək üçün gələn hunlara Çin hökmdarı, bir dövlət ziyafəti ilə özlərinə hörmət göstərməli, bu ziyafətdə Çin hökmdarı, onların ağılını pozmaq üçün onlara özü şərab və yemək təqdim etməli idi [57;1122, 42;614].

Peteng mühasirəsi ilə Çinə yüksək hakimiyyətini qəbul etdirən Mete, e. ə. 197-ci ildə andlaşma ilə Kao-tiyi vergiyə bağlayaraq, Çin üzərində tam hakimiyyət yaratmışdı. İmperator Kao-tinin e. ə. 188-ci ildə ölməsi ilə çində taxt mübarizəsi başladı. Bu dövr, Hun-Çin əlaqələrində qısa müddətli naməlum dövrü idi. Mete, bu naməlum dövrü bitirmək və yenidən Çin üzərindəki hakimiyyətini hiss etdirmək üçün İmperatriça Luya bir məktub göndərdi. Mete göndərdiyi məktub ilə Çin üzərindəki hakimiyyətini xatırlatmışdır [33;1070].

Hunlar ilə müharibə etmək arzusunda olan İmperatriça Lu, məsələyi dövlət adamları müzakirə etdikdən sonra Metenin, Çin üzərindəki yüksək hakimiyyətinin davam etmesində razılaşıdılar. Mete ilə muharibə istəyində olan İmperatriçaya, çinli dövlət adamları Peteng mühasirəsini xatırladaraq bu istəyindən imtina etdirildi [48;305].

İki ölkə hökmdarları arasındakı məktublaşmadan çıxardığımız nəticə Çinin, hunlar ilə müharibəyi gözə ala bilmədikləri idi. Beləcə e. ə. 197-ci ildəki sülh andlaşmasının qüvvədə olduğu təsdiq edilmişdir.

Çin mənbələri, e. ə. 197 - e. ə. 187-ci illər və e. ə. 187 - e. ə. 176-cı illər arasında Metenin fəaliyyətləri qeyd edilməmişdir. Bu tarixlər arasında Metenin nə ilə məşğul olduğunu e. ə. 176-ci ildə Çin hökmdarına göndərdiyi məktubundan öyrənə bilərik. Mete məktubunda “26 krallığı hakimiyyətimiz altına aldığımız və düzənə qovuşdurduq” deyir [33;1070, 44,800].

Mete, bu məktubu ilə Çin yürüşündən sonrakı fəaliyyəti ortaya çıxır. Metenin bu fəaliyyəti isə, 20 il kimi uzun vaxt hun hakimiyyəti altında Mərkəzi Asiya birliyini yaratmaq idi. Altay dağlarından Aral gölünə qədər bütün ölkələri ələ keçirən Mete, 26 dövləti hakimiyyəti altına alaraq, hun siyasi birliyini yaratmışdır [33;1072, 51;350].

Metenin Mərkəzi Asiya yürüşləri qeyd etdiyimiz kimi 26 dövlət və bəyliyi itaət altına alınaraq nəticələnmişdi. Metenin Şərqi Türküstanı hakimiyyəti altına alması bir əsr davam edəcək olan hunlar ilə çinlilər arasındakı Şərqi Türküstanı ələ keçirmə mübarizəsini başlatdı. Çindəki Xan sülaləsinin ilk dövrlərində hun hakimiyyəti altında olan Şərqi Türküstan, e. ə. II əsrin sonlarında isə Çin hakimiyyətini bu ərazilərdə yayılmağa başladı. Çinin e. ə. I əsrdəki Davan (Fərqanə) yürüşləri nəticəsində Şərqi Türküstandakı kiçik dövlət başçıları Çin hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində oldular. Çünki bu dövrdə hun impəriyası ikiye bölünmüş: Şərqi hunlar, Çin hakimiyyətinə girmiş; Qərbi hunlar isə e. ə. 36-cı ildə Çin-Şərqi hun-usun ittifaqına qarşı edilən müharibə nəticəsində tarix səhnəsindən silinmişdi [32;1146].

E. ə. 174-cü ildə ölən Mete yerinə keçən oğlu Kiok (E. ə. 174-160-ci illər), əvvəl yuecilər üzərinə yürüş edib, onları köç etməyə məcbur etdi. Bakteriyaya köçən yuecilər, daha sonra Kuşan dövlətini yaratdılar. Yueciləri qovan Kiok, Çinə tərəf yönələrək atasının siyasəti olan Çini təzyiq etmə və ticari əlaqələri davam etmə siyasətini davam etdirdi. Bu məqsəd üçün e. ə. 161-ci ildə, böyük bir ordunun ilə Çinin mərkəzinə qədər irəlilədi. Çin hökmdarının yaylıq sarayını yandıraraq, hun təzyiqinin azalmadığını göstərdi. Bundan sonra Çin ilə əlaqələrinə sülhü qoruyan Kiok, bir çinli şəhzadə ilə evləndi. Beləcə hunların ehtiyacı olan malları hədiyyə (vergi) adı altında Çindən təmin etməyə davam etdi [33;1073, 8;41].

Kiokun yerinə keçən oğlu Künçin, (e. ə. 126), babası və atası kimi güclü şanyu deyildi. Dövlət idarəsində qeyri-kafi olan Künçin dövründə hunların daxilində böhran yarandı. Künçin, Çin ilə andlaşma halında olmasına baxmayaraq, hun boylarının Çinə axınlarını maneə ola bilmədi. Bu boylar, hun tərzində hazırlanmış olan Çin orduları qarşısında müvəffəq olmadılar. Artıq çinlilər, hun axınlarını sərhəd boylarında dayandırmağa və onları qovmağa başladı. Beləcə, çinlilərin gözündə hunların məğlub edilə bilməzliyi fikri yıxılmağa başladı [33;1073].

Hun-Çin əlaqələrinin başlamasından bəri şimal-cənub yönündə olan mübarizə, e. ə. II əsrin ikinci yarısından sonra şərq-qərb yönündə dəyişdirmişdir. Bu vəziyyətin səbəbi isə hunların əlində olan zəngin İpək yolunu çinlilərin ələ keçirmək istəməsidir. Ayrıca bu zamana qədər həmişə müdafiədə olan Çin, hücum etməyə başlamışdır [43;915].

İpək yolunun əhəmiyyətini başa düşən və diqqətini bu yol üzərinə çevirən Çin hökmdarı Wutidir. Wuti, İpək yolunun keçdiyi ölkələri tanımaq və bu ölkələrdə oturan tayfalar ilə ittifaq etmək imkanını tədqiq etmək üzərə elçi olaraq Chang-Chieni vəzifələndirdi (E. ə. 139). Çin hökmdarının elçisi olan Chang-Chien, gizli vəzifəsini ifa edərkən hunlar tərəfindən tutularaq, on il həbsdə qaldı. Qaçmağı bacaran çinli elçi, İpək yolunu təqib edərək, əvvəl usunlarla, sonra yuecilərlə görüşdü. Hunlardan qorxan iki tayfayı da Çin ilə ittifaq etməyə razı edə bilmədi. Chang-Chien, geri dönərkən təkrar hunlar tərəfindən tutuldu. Fəqət, bu dəfə həbslik uzun sürmədi. İlk fürsətdə qaçıb, Çinə qayıtdı. Cang-Chien, on il içində cəmlədiyi məlumatlarını hesabat halında Çin hökmdarına təqdim etdi. Bu hesabat, bundan sonra Çinin qərbə yayılma siyasəti üçün rəhbər oldu. Wuti, hun tərzində yaratdığı 140 min nəfərlik ordusunu hərəkətə keçirərək, İpək yolu üzərindəki ölkələri işğal etməyə başladı. Beləcə Cungarya, Tanrı dağları, Turfan, Kuça və Yarkent kimi hunlara aid torpaqlar işğal etdi [26;1175, 44;74].

Çinin işğalçı siyasəti hun iqtisadiyyatında böyük itkilərə səbəb oldu. Hunlar, İpək yolundan istifadə edən tacirlərin qazanclarının bir qismini yol haqqı və mühafizə vergisi olaraq almaqda idi. Buna əlavə olaraq Çindən hədiyyə adı altına alınan ipək parçalar və ərzaqlar da artıq göndərilmirdi. Hunlardakı iqtisadi darlıq hun boylarının dövlətə olan bağlılığını da azaldırdı.

Hun iqtisadiyyatındakı itkilər və Çinin artaraq davam edən siyasi təzyiqləri nəticəsində hun idarəsində böhran yarandı. Daxili və xarici təzyiqlərə qarşında bəzi dövlət adamlarının təsiri ilə hun hökmdarı Xoxanyeh, Çinin hakimiyyətinə girməyi qəbul etdi. Fəqət bu vəziyyət bəzi hun dövlət adamları tərəfindən sərt müzakirələrə səbəb oldu (e. ə. 58-ci il). Dövlət adamları və xalq, Çin hakimiyyətini qəbul etmək istəyən və azadlıq tərəfdarları olmaq üzrə ikiye bölündü. Azadlıq tərəfdarlarının başçısı hun hökmdarı Xoxanyehin qardaşı Ciçi idi [33;1073].

Ciçi və tərəfdarları isə, hunların təkrar düzə çıxarmaq üçün başqa bir dövlətin himayəsinə ehtiyac olmadığını, öz qüvvələri ilə yenidən qədim güclərinə qovuşa biləcəklərini irəli sürməkdə idi. Nəticə qardaşlar arasında taxt mübarizəsi başladı. Taxt mübarizəsini Çindən yardım alan Xoxanyeh qazandı. Beləcə Hun dövləti, şərq və qərb olmaq üzrə ikiye bölündü (E. ə. 54).

Ciçi, azadlıq tərəfdarı olan hun bəylərini və tayfaları ilə qərbə köç etdi. Tanrı dağlarının şimalındakı usunları məğlub etdi. Tarbagatay bölgəsindəki ogurları, İrtiş hövzəsindəki ting-lingləri və qırğızları hakimiyyəti altına aldı. Daha sonra Çu – Talas hövzəsinə yerləşən Ciçi, müdafiə divarları ilə çevrili yeni bir paytaxt yaratdı (E. ə. 41).

Ciçinin sürətli yüksəlişi, Çini narahat edirdi. Çin, Ciçinin üzərinə Xoxanyehin qüvvələri ilə dəstəklə 70 min nəfərlik ordu göndərirdi. Ayrıca usun ordusu da bu ittifağa daxil oldu. Bu ordu, Ciçiyi paytaxtında mühasirəyə aldı. Ciçi, belə bir hərəkət gözləmədiyi üçün ittifaq ordusuna qarşı hazırlıqsız idi. İttifaq ordusu, Talas çayı sahilindəki müdafiə divarları ilə çevrili olan hun paytaxtını tamamilə təxrib etdikdən sonra Ciçinin sarayına vardı. Bütün şəhər, küçələr, hətta otaqlar güclüklə işğal edildi. Hun hökmdarı Ciçi başda olmaq üzrə tiginlər, katunlar və saray mənsublarından 1518 adam, dövlət və azadlıq üçün həyatlarını itirdilər. Beləcə, Qərbi Hun dövlətinin siyasi varlığına son qoyuldu (e. ə. 36). Ciçiyə bağlı olan hun boyları isə, bölgədə dağınıq bir həyat yaşamağa başladılar [49;143].

Qərbi hunların müdafiə divarları ilə çevrili möhkəm paytaxtı və paytaxtı müdafiə edən romalı əsgərləri var idi. Ciçinin paytaxtını inşa edənlər də romalı ustalar idi. Qərbi hun cəmiyyətindəki romalılar, Parfiya dövləti tərəfindən girov götürülmüş ustalar və əsgərlər idi. Parfiyalılar, romalıları şərq sərhədlərinin müdafiəsi üçün Mervə göndərmişdi. Daha sonra romalılar, hun tanhusu Ciçinin əmrinə girmişdir. Çin, qərbi hunları ortadan qaldırdıqdan sonra romalıları Şərqi Türküstana götürüb, yerləşdirmişdir [25;144].

Daxili böhranlar və xarici olaraq da Çinin təzyiqləri ilə azadlığını itirmiş Xoxanyehə bağlı olan hunlar, eranın ilk illərində bacarıqlı dövlət adamı Yunun (18-46) hökmdarlığında təkrar azad oldular. Ayrıca Çini də təzyiq etməyə başladılar. Yu, uzun sürən səltənət dövründə Mete kimi türk tayfalarını hun hakimiyyəti altında

cəmləməyə çalışdı. Fəqət, Yu dövrünü axırında başlayan qıtlıq və heyvan qırımları (yud), hunlar üçün yeni böhranlar dövrünü başlatdı. Yunun oğlu Punu ilə qardaşının oğlu Pi arasında taxt mübarizəsi başladı. Punu, Piyi məğlub edib hun birliyini təmin edəmədi. Pi isə şimala çekilərək, özünü şanyü elan etdi. Beləcə şərq hunlar, şimal və cənub hun dövlətləri olmaq üzrə ikiye bölündü (48) [49;234].

Cənubi Hun dövlətinin daima Çinə bağlı qalmış, Şimali Hun dövləti isə azadlığını qorumuş idi. Cənubi Hun dövləti, Çinin təyin etdiyi hökmdarlar tərəfindən idarə edilirdi. Bu üzdən hökmdarların heç biri azad siyasət yarada bilmədi. Ayrıca Cənubi Hun dövləti, Şimali hunlarının Çinə axınını maneə təşkil edirdi. Azad Şimali hunlar isə Çin və onların dəstəklədiyi tayfalar ilə mübarizə apardı. Nəticədə tung-huların nəvələri olan wuhuanların və sienpilərin davamlı təzyiqləri məruz qaldılar və eramızın 155-ci ilində Monqolustanı tərk etmək məcburiyyətində oldular. Beləcə, qədim türk vətəninə hunların siyasi varlığına son qoyuldu. Şimali hunlarının vətəninə wuhuan və sienpi tayfaları yerləşdilər. Şimali hunlar qərbə köç edərək, Qazax çöllərində yaşayan qohumlarına daxil oldu.

Çin hakimiyyətindəki Cənubi Hun dövlətində sürəkli daxili böhranlar yaşandı. Hunlar sıx-sıx hökmdara qarşı üsyan etdilər. Hun hökmdarları, üsyanları Çinin yardımı ilə güclüklə yatırdılar. Çin tərəfindən təyin edilən hun hökmdarı, Çinə bağlanmaq istəyincə, bəyləri tərəfindən öldürüldü. Yerinə təyin edilən hökmdarlar vəziyyətə hakim ola bilmədilər. Bunun üzərinə Çin, hun torpaqlarını işğal etdi və hökmdarını həbs etdi. Beləcə, Cənubi Hun dövləti süqut etdi (216).

Çinin özü üçün təhlükəli gördüyü hunların siyasi varlığına son qoyduqdan sonra hun boylarını Şimali Çində beş ayrı bölgəyə yerləşdirib, idarələrini də öz idarəcilərinə verdi. Sayları 19-u bulan hun boyları, Şimali Çində bir əsr hərəkətsiz oldular. Bu vəziyyət Çinə kafi gəlməmiş və əsl məqsədi olan hunları, çinliləşdirmək siyasətini həyata keçirdi. Bəzi hun boyları, Çinin assimilyasiya siyasətinə baxmayaraq milli varlıqlarını qorudular. Mete soyundan gələn hun bəyləri, Çində qısa sürəli hökm sürmüş kiçik dövlətlər yaratdılar. Bu dövlətlərin sayısı 16-yı buldu [33;1076].

Qərbi hunları isə, hökmdarları Çinin, Çin qarşısında məğlubiyyət ilə nəticələnən müharibəsindən sonra Qazaxıstan çöllərində dağınıq yaşamağa başladılar.

Qazaxıstan çöllərindəki hun boyları, Orhun bölgəsini sienpi və wuhuan tayfalarına buraxmaq zorunda qalan Şimali hunların özlərinə daxil olması ilə qüvvətləndilər. Avropa hunlarının ataları olan bu hunlar, 350-ci illərdə qərbə hərəkətə keçdilər. İlk olaraq, Aral gölünün şimalındakı Alan ölkəsini ələ keçirdilər (355). Buradan irəliləməyə davam edərək, 374-cü ildə Volqa çayına vardılar. Eyni il Volqa çayını keçib, Qaradənizin şimalına vardılar. Hunların hökmdarı Balamir idi [2;9, 33;1077].

Asiya hun dövlətinin idarə etmə sisteminə şanyu və ya tanhu titulu alan hökmdar ilk növbədə gəlir. Şanyular mütləq iradəyə sahib idi. Sayı 24 olan hun boy bəylərinin ilk növbəsində idi. Şanyu digər bəylərin hərbi qüvvəsi və onların dəstəyi ilə başda dururdu. Digər hun bəylərinin hərbi qüvvəsi 2 min ilə 10 min arasında dəyişir və 10 min keçə bilməz idi. Hunlarda qərarlar şanyunun başçılığında və bəylər ilə yaranan dövlət məclisində müzakirə edilərək alınır. Dövlət məclislərində alınan qərarlara şanyu qəbul etmək məcburiyyətində idi. Şanyuların seçimi təxminən Meteden əvvəl seçim yolu ilə Meteden sonra isə çoxluqla atadan oğula keçmiş idi. Dövlətin idarəsi ümumiyyətlə ikiye ayrılırdı; vəliəhdin idarə etdiyi sol (şərq) bilge tiginliyi və sağ (qərb) bilge tiginliyi idi. Bunların yanında ulu şəf, ulu tü-yu, ulu tang-hu kimi yüksək mərtəbəli məmurlar vardı. Bunlar ümumiyyətlə şanyunun boyunda seçilən kişilər idi.

Hunlarda ordu sayı Çin mənbələrində mübaliğəli qeyd edilmişdir. Peteng mühasirəsindəki hun ordusunun sayı 400 min verilmişdi. Fəqət hun ordusu yüngül atlı dəstələrdən yaranan kiçik hərbi qüvvələr idi. Yüngül hun atlıları üz-üzə müharibə etməkdən çox, uzaq müharibə taktikasıdan istifadə etmişdilər. Düşməyə birdən hücum edib, geri çəkilmə taktikasını ustalıqla ifa etmişdilər. Bu taktikanın məqsədi düşməyə qorxu salmaq və onlara itki verdirmək idi [28;90].

Hunların ictimai quruluşu isə, ən təpədə şanyu, ondan sonra yüksək mərtəbəli dövlət məmurları, boy bəyləri və sırayı xalq idi. Dövlətin gəlirləri isə, bağlı olan xalqların və dövlətlərin verdiyi vergilər idi. Buna görə; tung-hular heyvan, şimal xalqları kürk, Çin dəyərli əşyalar, hunlara bağlı tibetli tayfalar dəmir silahlar verirdi. Hun xalqı isə köçəri maldarlıq ilə məşğul olurdu. Hunlar, Çindən əldə edilən ərzaqların göndərilməməsi nəticəsində qarğıdalı əkməyə də başlamışdılar [28;96, 6;67].

Hunların dili qədim türkcə idi. Hunlardan bizə gəlib-çatmış olan sağdak sözü oxluq mənasında idi və əyni söz çəkmə mənasına da gəlirdi. Çünki sağdaka sığmayan oxlar çəkmələrə soxulurdu. Beləcə biz hun dilini, türkcə olduğunu düşünə bilərik [28;63]. Bununla yanaşı hunların Şərqi Altay mərkəzli olmaları, onların dilini indiki çuvaş və yakut dilinə yaxın, daha çox tunquz dilinə oxşar, fəqət indiki türkcə deyil idi. Tarixi hadisələr ilə hunlar, öz dillərini qərbə doğru yaymışdılar [13;30]. Burada hun dilinin türkcə olması görüşündə təkcə Türkiyə türkcəsi başa düşülməməlidir. Günümüzdə Şərqi Türküstandan, Avropaya qədər yayılmış olan türklərin, hun türkcəsindən gəldiyini və yerləşdikləri coğrafiyalardakı xarici xalqların dili ilə yenidən formalaşib-inkişaf etdiyi göz önünə alınmalıdır.

Hunlarda dini ibadətləri isə, hər il yaz aylarında atalara, göyə, yerə və ruhlara qurban kəsmələri idi. Şanyular gündə iki dəfə doğan günəşə və gecə ayın vəziyyətinə görə sitayiş edirdi. Ataların və təbiət ruhlarının çağırılıb-qovula biləcəyi, bu ruhların əsəbləşə biləcəyi və ya yaxşı ola biləcəyinə inam vardı. Hunlarda axirətə inam vardı. Ölümlər basdırılır ikən digər dünyada istifadə edəcəyi əşyaları ilə basdırılırdı. Ölü üçün qurbanlar kəsilirdi. Bu inam sisteminin yanında hunlar arasında az da olsa buddizm dininə də inam mövcud idi [28;114].

3.2 Usunlar

Usunların ana vətəni Şərqi Türküstan idi. Onlar burada yuecilər ilə birlikdə yaşayırdı. Hun tanhusu tərəfindən məğlub edilən yuecilər, usunlara hücum etmişdi. Bu hücum usunlar üçün çox ağır olmuş və usun xalqı hunlara tabe olmaq məcburiyyətində olmuşdu. Yueci hücumundan sağ qurtulan usun hökmdarının oğlu ilə əlaqəli bir rəvayət vardır. Bu rəvayətə görə; Hunlara məğlub olan yuecilər, usunlara hücum etmiş və usun xalqı vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində olmuşdular. Yueci hücumunda qurtulan usun hökmdarının yeni doğulmuş oğlu, usun irəli gələnlərindən biri tərəfindən qaçırılmışdı. Bu adam yeni doğulan bu uşağa yemək tapmaq üçün otlaq bir ərazidə yalnız buraxıb gedir. Qayıtdığında dişi bir qurdun uşağı əmizdirdiyi və bir qarğanın dimdiyində ot ilə başında gözlədiyini görür. Bu adam uşağı hun tanhusuna götürür və

ona olanları başa salır. Hun tanhusu bu uşağı sevir və himayəsinə alaraq onu böyüdüb-bacarıqlı bir komandir olmasını təmin edir. Hun tanhusu, uşaq böyüdükdən sonra ona atasının xalqını və hökmdarlığını verir [22;1218, 48;260].

Bu uşaq böyüyüb xalqının başına keçdikdən sonra Qunmi titulu alır. Bundan sonra usun hökmdarlarına Qunmi deyiləcəkdir. Qunmi, hunlara tabe olaraq yaşayır və yuecilərdən atasının intiqamını almaq üçün güclənməyə çalışırdı. Nəticədə bağlı olduğu hun tanhusunda atasının intiqamını qalmaq üçün icazə istəyir. Qunminin istəyi, hun tanhusu tərəfindən qəbul olunur. Ayrıca usunlara yardımcı hun ordusu da göndərilir.

Qunmiyi himayə edən hun tanhusu böyük bir ehtimalla Metenin oğlu Kiok idi. Kiok, yuecilərə hücum edib, onları qılıncdan keçirdi. Issık göl sahilində yaşayan saklara hücum edən yuecilər, onlara vətənlərindən qovar. Daha sonra isə hunların daxilində güclənən usunlar, hun yardımını və hun tanhusunun icazəsi ilə yuecilərə hücum etdilər. E. ə. 174-cü ildə yueciləri məğlub edən usunlar, Issık göl sahillərinə yerləşir. Usunlar bu ərazidə E. ə. 160-cı ildə Kiokun ölümündən sonra isə azad hərəkət etməyə başlayırlar. Yuecilər isə Mərkəzi Asiyanın cənubuna Toharistana (Əfqanıstan) köç edir. Bunlar e. ə. 141-ci ildə Yunan-Baktriya dövlətini ortadan qaldıraraq öz dövlətləri olan Kuşan dövlətini yaradacaqdılar [44;74]

Hunlarla bağlı olaraq yaşayan usunlar, hər zaman hun dəstəyi və yardımını görmüşlər və onlara qarşı edilmək istənən ittifaqlara daxil olmamışdılar. Bu vəziyyət güclü hun hökmdarı Kiokun ölümünə qədər davam etmişdi. Kiok öldükdən sonra Qunmi, hunlardan azad yaşamaq istəmiş, fəqət hunlara qarşı ittifaqlara daxil olmamışdır. Usunlara gələn Çin elçisi Chang-Chien, onları hunlara qarşı müharibələrində özlərinə yardım etmək üçün şərqə köçmələrini istədi. Çinin istəyi usunlar tərəfindən qəbul olunmadı, fəqət Çin elçisi ilə birlikdə Çinə gədən usun elçisi, qayıtdığında Çin hökmdarının dəbdəbəsini və gücünü usun hökmdarına izah edincə, xalq arasında ittifaq təklifini qəbul etmək istəyənlərin sayı artdı. Ayrıca Mərkəzi Asiyada, Çin ilə ittifaq yaradan dövlətlər, Çindən iqtisadi yardım alırdı. Çinin təklifini rədd edən usunlar isə bu yardımlardan məhrum qalırdı. Bu vəziyyəti dəyişdirmək

istəyən Qunmi, Çin hökmdarının qızını istədi. Çin tərəfindən qəbul edilən Qunminin istəyi yerinə gətirildi. Qunminin birinci arvadı olan hun tanhusunun qızı böyük katun, Qunmi ilə evlənən çinli şəhzadə isə kiçik katun elan edildi. Bundan sonra usunlarda Çinin müdaxilələri artaraq davam etdi [22;1219].

İkinci Qunmi, dövlətdə sabitliyi yaratdı və Çin yardımı ilə hunlara yürüş etdi. Bu yürüşdə uğurlu olan Qunmi çox sayda insanı heyvanları və malları ilə götürdü. Üçüncü Qunmi, arvadı çinli şəhzadə tərəfindən çinli elçilər ilə ziyafətdə ikən öldürülmək istəndi, fəqət Qunmi bu sui-qəsdən qurtuldu. Çinli elçilər isə Çinə götürülərək edam edildi. Xalqı tərəfindən seilməyən Qunmi, əmisi oğlu tərəfindən hun yardımı ilə öldürüldü. Hun yardımı ilə yeni bir Qunminin başa keçdiyini görən Çin, siyasi təzyiqlər edərək, taxt mübarizəsində müvəffəq olan Qunmiyi, Kiçik Qunmi; çinli şəhzadə ilə evli olan bir başqa xanədan üzvünü Böyük Qunmi elan etdi. Böyük Qunmiyə 60 min ailə, Kiçik Qunmiyə isə 40 min ailə bağlandı. Bu qunmilərin əmisi olan bir başqa xanədan üzvü ölkənin şimalına hakim olaraq hər iki qunmiyə də hücum etdi. Çin, üç tərəfə də yardım edərək onları öz daxili problemlərinə boğdu. Daha sonra isə şimalda üsyan edən qunmilərin əmisi Çin tərəfindən öldürüldü. Bundan sonra Çinin təsiri usunlarda daha çox oldu. Artıq Çinin seçdiyi qunmilər başa keçirdi [22;1220, 7;140].

E. ə. 54-cü ildə Mərkəzi Asiyada yeni bir güc olan hun tanhusu Çiçi və dövləti olan Qərbi Hun dövləti yaranmışdı. Usunların ən güclü olduğu dövrdə hücum edən Çiçi, usunların mərkəzinə qədər irəlilədi. Çoxlu qənimət əldə etdi və usun xalqını heyvanları və malları ilə götürdü. Çiçinin hücumu usun ölkəsinin qərbini boşalmasına səbəb oldu [22;1220].

Eramızdan sonra isə usunlar haqqında məlumat çox azdır. Sadəcə II əsrdə Çindən tamamilən ayrıldıqları bilinir. Bu dövr Mərkəzi Asiyada, ana vətənlərində hakimiyyətlərini itirən hunların köçlərinin yaşandığı dövr olmuşdur. Hunlar, bir tərəfdən Qazaxıstan çöllərində yenidən cəmlənib, təşkilatlanarkən; bir tərəfdən də cənuba Toharistan ərazisinə köç edirdilər. Toharistana köç edənlər Ağ hunlar dövlətini, Qazaxıstan çöllərində qalanlar isə IV əsrin sonlarında Avropaya köçüb, Avropa Hun dövlətini yaradacaqdılar. Usunlar isə hunların tərk etdiyi Monqolustanı işğal edən

sienpilərin təzyiqlərinə məruz qaldı. Ayrıca bu dövrdə Mərkəzi Asiyada hakim güc avarlarda idi. Avarlar, usunlara hücum edərək onların torpaqlarını ələ keçirdi. Usunlar isə Tanrı dağları meşələrinə sığındı. Çin mənbələrinə görə son usun elçisi, eramızın 437-ci ilində Çinə gəlmişdir. Usunlar tarixi hadisələr içində digər tayfalar xüsusilə avarlar arasında yaşamışdılar. 552-ci ildə göytürklərin yürüşləri nəticəsində onlara tabe olan tayfalar arasında olmuşdular [22;1220, 7;140].

Usunlar, iran dilli bir tayfa və dolayısı ilə irani bir tayfa olduqlarını irəli sürülmüşdür. Ayrıca irani sakların şərq kolunu təşkil etdiklərini, tiplərinin sarı saçlı və saqqallı olduğunu göstərərək bu görüş ortaya qoyulmuşdur [59;1205].

Usunların mənşəyi mövzusunda elm aləmində daha çox qəbul olan görüş isə onların türk mənşəli olduğu görüşüdür. Usunların köçəri olması, hunlar eyni mədəniyyətə sahib olmaları onların türk mənşəli olduğu görüşünü qüvvətləndirir [22;1220].

Usunlar ənənəvi köçəri maldarlıq ilə məşğul idi. Az olsa da usunlar arasında əkinçilik də vardı. Sak tayfa ittifaqının şərq kolu olan usunlar, onların davamı olmuşdular. İdarə sistemləri isə Böyük Qunmi və Kiçik Qunmi olmaq üzrə iki başcının olduğu hərbi demokratik ittifaq sistemi idi [7,140].

3. 3 Kanqlar

E. ə. IV əsrin axırında – III əsrin başlarında Qərbi Türküstanda yeni bir tayfa ittifaqı yaranmışdır. Çin mənbələrində Kanqyuy olaraq adı keçən bu tayfa ittifaqı Kanqlar idi. Kanqlar, e. ə. II əsrdə Qərbi Türküstanda sakların və massagetlərin hakimiyyəti itirmələri ilə yaranmışdı. Çin hökmdarının elçisi Chang-Chien, Kanqlar ilə görüşmüşdür. Chang-Chienin , hunlara qarşı ittifaq təklifi usunlar və yuecilər kimi kanqlar da qəbul etməmişdilər.

Kanqların mərkəzi bir çox tədqiqatçı tərəfindən günümüzdəki Özbəkistan torpaqları olduğu ortaya qoyulmuşdur. Kanqların hakim olduğu ərazilər isə zaman-zaman böyüyüb-kiçilən dövlət səbəbi ilə dəqiq deyildir. Xarəzmdə təşəkkül tapdığı irəli sürülən Kanq dövlətinin hakim olduğu ərazilər mövzusunda fərqli görüşlər irəli sürülmüşdür. Bir görüşə görə Kanq dövlətinin əraziləri Xarəzm və Qazaxıstanın qərbi

idi. Özbəkistan tarixində Buxara, Şəhrisəbz, Kattakurqan məmləkətlərinin, Daşkənd vahəsi və Xarəzmin şimalına Kanq dövləti hakim idi. Başqa fikrə görə Kanq dövləti Amudərya ilə Sırdərya arasında yerləşirdi. Kanq dövlətinin şərqdə Balxaş gölü, qərbdə Aral gölü, şimalda Qazaxıstanın cənub hissələri, cənubda Daşkənd və Səmərqəndə qədər olan ərazilərə hakim olduğunu irəli sürən bir görüş də vardır. Çin mənbələrinə görə kanqların hakim olduğu ərazi, Sırdəryanın orta axarında olmalı idi. Mərkəzi indiki Cambul (Kanqlar dövründə Cambulu adı Bityan idi.) şəhəri idi. Kanqların hakim olduğu ərazilər isə şərq-qərb istiqamətində şərqdə Issıq göldən qərbdə Daşkəndə və şimala doğru indiki Qızıl Ordaya qədərdir. Bu görüşlərdə orta nöqtə Özbəkistanın şimalında olan Xarəzmin xüsusilə Sırdəryanın aşağı axarında Kanq dövlətinin yarandığını deyə bilərik. Kanqlar, usunların düşməni və hunların müttəfiqi idi. Fərqanə mərkəzli kanqlar, geniş hakimiyyət alanları olmasına baxmayaraq, əhalisi az idi. Bu səbəblə kanqlar, usunlara qarşı davamlı hun yardımı gözləmişdilər [28;183, 7;132].

Kanqların mənşəyi mövzusunda isə tədqiqatçılar iran dilli hesab etmişlərdir. Kanq sözünün fars dilində kanal mənasında kanqların ölkəsini də kanallar ölkəsi mənasına gəldiyini irəli sürürlər. Halbuki kanq sözü türk-monqol dillərində çayın sıldırımli dik sahili mənasında sözdür. Ayrıca e. ə. I minilliyin başlarında kanq ölkəsində sak-massaget ittifaqının yaranması və daha sonra hunlardan qaçan yuecilərin bu əraziyə gəlmələri ilə onların adı keçən tayfalar ilə qohum olmasını ortaya qoyur. Buna əlavə olaraq Çin mənbələrində kanqların, yuecilər ilə əyni adət-ənənələrinin olduğu məlumatı da vardır .

Kanq dövlətinin yarandığı il məlum deyildir. E. ə. 138-ci ildə Çin elçisi Chang-Chien, Qərbi Türküstanə hunlara qarşı ittifaq arayışı səfərində Kanq ölkəsində getmiş və təklifi onlar tərəfindən də qəbul olunmamışdır. E. ə. II - e. ə. I əsrlər Kanq dövlətinin yüksəliş dövrü idi. Dövrün güclü dövlətləri olan hunlar ilə çinlilər arasındakı mübarizədən kənarda olan kanqlar, mədəni inkişaf ölkəsi olmuşdur [7;134].

E. ə. I əsrin 50-ci illərində bölünən Hun dövlətinin qərb tərəflərinə hakim olan Ciçi, kanqlar ilə ittifaq halında olmuşdur. Usunlara qarşı hun yardımına ehtiyacı olan kanq hökmdarı üç min kimi az qüvvə ilə kanq ölkəsinə daxil olan Ciçiyə hörmət etmiş və ona qızını vermiş, özü də Ciçinin qızı ilə evlənmiş idi. Beləcə Qərbi Hunlar ilə

Kanq ittifaqı yaranmışdır. Bu vəziyyətin əsl səbəbi, kanqların güclü hun əsgərlərindən istifadə etmək istəməsi idi. Qərbi Hun-Kanq ittifaqı usunlar üzərinə uğurlu yürüş etmişdi. Fəqət e. ə. 36-ci ildə Usun-Şərqi Hun-Çin ordusuna məğlub olan Qərbi Hun-Kanq ittifaqı dağılmışdır. Daha sonra kanqların bir qismi hunlara qoşularaq Avropaya köç etmişdilər. Kanqlar, Avropada hun hakimiyyətinin süqutu ilə də peceneqlərin tayfa ittifaqına daxil olmuşlardır. Kanqların bir qismi isə Qafqazlara köç etmiş və bu ərazidə kəngər adı ilə bilinirdilər [28;183, 7;134].

Eramızın I əsrində Kanq dövləti zəif idi. I əsrin 80-ci illərində yenidən Çinə tabe olmaq istəmişdilər, fəqət II əsrin başlarında Toharistanda yaranan güclü Kuşan dövləti, onları özündən asılı vəziyyətə gətirmişdir. Tarixi hadisələr içində Mərkəzi Asiyada varlıqlarını davam etdirən kanqlar, qazaxların və qırğızların təşəkkülündə mühüm rol oynamışdılar. Ayrıca oğuzların daxilindəki kanqlı tayfası Azərbaycana gəlib-yerləşmişdir [38;73, 7;135].

Kanqlar oturaq əkinçi idi. Əkinçiliyin yanında metal işləmədə də mahir idilər. Arxeoloji qazıntılardan tapılan yanmış dənələr və metal əritmə peçləri bu nəticəyə gətirib çıxarır. Kanqlarda tayfa bölgüsü hakim idi. Ayrıca tayfalar arasında sinfi təbəqələşmə də mövcud idi [7;136]

3. 4 Kuşanlar

Kuşanlar, Çin mənbələrində yueci olaraq adı çəkilmiş və Şərqi Türküstan ana vətənləri olmuşdur. Yuecilər, Şərqi Türküstan münbit torpaqları və şərq-qərb ticarət yolu üzərində olması səbəbi ilə zəngin bir tayfa idi [10;106]. Elm aləmində etnik mənşəyi münaqişəli olan yuecilər-kuşanlar, Baktriya ərazisinə gələrək Mərkəzi Asiyada, Makedoniyalı İsgəndər ilə başlayan daha sonra Selevkilər və Yunan-Baktriyalılar ilə davam edən Makedoniya-Yunan hakimiyyətinə son qoymuşdular. Kuşanların etnik mənşəyi mövzusu iran mənşəli, monqol mənşəli və türk mənşəli olmaq üzrə üç yerə ayrılır. Kuşanların dili, iran dili hesab edilərək kuşanların, iran mənşəli olduğu fikri irəli sürülmüşdür. Kuşanların qədim vətəni olan Şərqi Türküstandakı kurqanlarda monqoloid baş sümüklərinin tapılması və köçəri həyat sürdükleri üçün onların monqol mənşəli olduğu fikri irəli sürülmüşdür. Kuşanların türk

mənşəli olduğu fikrində isə; kuşan dövrünə aid heykəllərin türk tipinə oxşar olması və kuşan adının türkcə kuşçu olduğu və çin mənbələrində adı yueci olaraq adı çəkilən tayfanın kuşçu tayfası olduğu və kuş sözünə “-an” şəkilçisinin gətirilərək kuşan adının yarandığı kimi dəlillərlə irəli sürülmüşdür [56;1228].

Touman tanhu ilə dövlət yaradan hunların e. ə. 210-cu illərdəki Çin ilə mübarizəsi nəticəsində Touman, oğlu Meteni zəngin qonşuları olan yuecilərə girov vermək məcburiyyətində qalmışdır. Mete, yuecilərin əlindən qurtularaq atası Toumanın yerinə hun taxtına oturmuşdur. Mete ilk olaraq monqol tayfalarının üzərinə yürümüş, onları darmadağın etmişdir. Metenin ikinci yürüşü yuecilərə üzərinə olmuş və onları məğlub etmişdi. Daha sonra çinə yürüş edən Mete, çin imperiyasını özünə tabe etmişdir. Beləcə Mete, hun yürüşlərinin istiqamətini Mərkəzi Asiyaya (Şərqi Türküstana) yönəltmişdir.

E. ə. 176-160-cı illərdə hunların Mərkəzi Asiya yürüşləri nəticəsində Mərkəzi Asiyada tayfalar köçü başlamışdır. Şərqi Türküstanda məskun olan yuecilər, hunlara məğlub olmuşdur. Yuecilər üzərinə gədən Metenin oğlu Kiok, yuecilərə ağır bir məğlubiyyətə uğradıb yueci hökmdarının başından piyalə hazırlatdırmışdır. Hun məğlubiyyəti yueciləri yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qoymuşdur. Hun məğlubiyyətindən sonra yuecilər, usunları məğlub edərək Issık göl sahilinə gəldilər. Bu ərazidə məskun olan sakları məğlub etdikdən sonra onları, Əfqanıstan və Şimali Hindistana köçməyə məcbur etmişdilər. Sakların ərazisinə yiyələnən yuecilər üzərinə hun hakimiyyətini qəbul edən usunlar, hun tanhusunun icazəsi və yardımı ilə onların üzərinə yürüş etdi. Nəticədə yuecilər, məğlub oldular [5;60].

Məğlubiyyətdən sonra qərbə köç edən yuecilər, böyük yuecilər; qərbə köç etməyən yueci qrupu isə, kiçik yuecilər adlanırdı. Kiçik yuecilər, hun məğlubiyyəti sonrası Tibet dağlarına sığınmışdılar. Burada onlar, tibetliləşməyə başlamışdılar. E. ə. 121-ci ildə Çin, Kiçik yueciləri itaət altına almış və bu tarixdən sonra çinliləşərək tarix səhnəsindən silinmişdilər [47;255].

Kuşan dövlətini yaradan Böyük yuecilər isə, e. ə. 160-cı ildə usunlara məğlub olub, Fərqanəyə daxil olmuşdular. Bu ərazidə beş qoldan ibarət tayfa ittifaqı yaratmışdılar. Fərqanədə güclənən kuşanlar, e. ə. 141-ci ildə Yunan-Baktriya dövlətinə

son qoymuşdular. Kuşan tayfa ittifaqı, Yunan-Baktriya dövlətinə son qoyduqdan təxminən yüz il sonra Kuşan dövlətini yaratdılar. Kuşan dövləti yarandığı dövrün ən güclü dövlətlərindən biri olmuşdur. Dövlətin bünövrəsi Amudəryanın yuxarı və orta axarında (Baktriyada) qoyuldu və dövlət beş böyük qola ayrıldı. Kuşan dövləti, e. ə. 141-ci ildə Yunan-Baktriya dövlətini ortadan qaldırsa da güclü bir dövlət kimi ortaya çıxması eramızın I əsrindən başlayır. Kuşan dövlətinin yüksəliş dövrü eramızın I-III-cü əsrlərini əhatə edir [7;142, 44;75].

Çin hökmdarının elçisi Chang-Chien, usunlardan sonra hunlardan qaçan yuecilər ilə də görüşmüşdür. Mərkəzi Asiyadakı hadisələri yaxından təqib edən Chang-Chien, hunlardan qaçan yueciləri xüsusi axtarmış və onları köç yolunda tapmışdır. Chang-Chien, yuecilər ilə görüşməsində usunlara təklif etdiyi kimi onlara da hunlara qarşı ittifaq təklif etmişdir. Yuecilərin, Çinin yanında yer almalarını istəyən Chang-Chienin təklifi qəbul olunmadı. Beləcə Chang-Chien əli boş qayıtdı [39;21].

Kuşan dövlətinin yaranması Kudzula Kadfiz (?-51) adlı hökmdara bağlıdır. O, başçılığı dövründə qısa müddətdə Parfiya, Əfqanıstan, Hindiquş dağlarının cənubunu tutdu. Kudzula Kadfiz, Baktriya ərazisində kiçik bir hakim ikən işğalçı siyasəti nəticəsində dövlət başçısına çevrilmişdir.

Vima Kadfiz (51-78) dövründə Şərqi Türküstandakı Qaşqarı, Mərkəzi Asiyada Xarəzmi işğal edilərək dövlətin sərhədlərini daha da genişlətdi. Vima Kadfizin dövrü, dövlətin yüksəliş dövrü idi.

Kanişka (78-123-cü illər) dövründə Kuşan dövləti, imperiyaya çevrilmişdir. Dövlətin mərkəzi Bəlx şəhəri idi. Kanişka, Çin ilə həmsərhəd olan əraziləri işğal etmək istəyirdi. Bu məqsədlə Kanişka, Çin imperatriçasına onunla evlənmək istəyini yazdığı bir məktub göndərdi. İmperatriça isə bu istəyi rədd edincə Kanişka, ordusunu hazırlayaraq Çinə yürüş etdi. Kanişkanın Çin yürüşü uğursuz olmuş və Şərqi Türküstan və Fərqanəyi itirmişdir. Kanişka, dövlətinin itən etibarını bərpa etmək üçün yenidən ordusunu hazırladı və qısa bir müddətdən sonra hücum keçdi. Nəticədə Kanişkanın ikinci Çin yürüşü uğurlu olmuş və Şərqi Türküstanı və Fərqanəyi geri almışdır. Beləcə Kanişka, Kuşan dövlətinin əvvəlki gücünü bərpa etdi [7;142].

Kanişkadan sonra Kuşan taxtına qardaşı Vasişka keçdi. Vasişkanın (134-140) qısa bir zamanda ölməsi ilə yerinə en kiçik qardaş olan Huvişka keçdi. Huvişka (140-172) dövründə dövlətin sərhədləri daha da genişlənmiş və Cənub-Şərqi Asiyaya çatmışdır. Huvişkadan sonra isə kuşanların son güclü hökmdarı olan Vesudeva taxta keçdi. Vesudeva (176-210) dövrü ilə Huvişka dövrü arasında 6 illik məlumat olmayan dövr vardır. Vesudeva dövlətin möhkəmliyi qorudu və ondan sonra dövlət zəifləməyə başladı [39;74].

Kuşan dövlətinin mərkəzi, Kanişkadan sonra Şimali Hindistana köçürülmüşdür. Bu vəziyyət, dövlətin Mərkəzi Asiya ilə əlaqəsini zəiflətməmişdir. Dövlət mərkəzinin Mərkəzi Asiyaya uzaq olması səbəbilə, canişinlər müstəqillik arzusunda idilər. Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada, Ağ hunların yüksəlişi başladı. İranda da sasanilər sülaləsi hakimiyyətə gəldi və qısa müddətdə Mərkəzi Asiya yürüşlərinə başladılar. Kuşanlar bir müddət sasanilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdülər. Onlar yenidən azadlıqlarını bərpa etsələr də V əsrin birinci yarısı boyunca davam edən Sasani-Kuşan mübarizəsi nəticəsində zəifləmişdilər. Kuşanlara son zərbəni eramızın V əsrinin ikinci yarısında Ağ hunlar vurmuş və Kuşan dövləti tarix səhnəsindən silinmişdir [7;145].

Kuşanlar, saklar ilə başlayan Hindistan dövlət idarə sistemini inkişaf etdirərək tətbiq etmişlərdir. Buna görə kuşanlar güclü bir mərkəzi idarə etmə əvəzinə fərqli bölgələrdəki hakimiyyət quruluşlarına əsaslanan federativ sistem yaratmışdılar [15;1290].

Mərkəzi Asiya, Əfqanıstan və Şimali Hindistanı hakimiyyəti altına alan kuşanlar, İpək yolu sayəsində İran, Çin və Roma ilə ticarət əlaqələri qurmuşdular. Ticarətdən gələn gəlirlərini artırmağa çalışmışdılar. Bununla yanaşı Kuşan hökmdarları əkinçiliyə əhəmiyyət vermişdilər. Kuşan ölkəsində əkinçiliyin inkişafı üçün kanallar çəkdirilmişdir [40;1303].

NƏTİCƏ

Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizindən Tanrı dağlarına, Cənubi Sibirdən Hindiquş dağlarına qədər sərhədləri çəkilən geniş bir coğrafiyadır. Bu geniş coğrafiyanın bütöv olaraq tədqiq edilməsi çətin olduğundan Şərqi Türküstan-Qərbi Türküstan və ya Tarım hövzəsi-Turan ovalığı kimi hissələrə bölünüb tədqiq edilə bilər.

Qərbi Türküstanda Anau mədəniyyəti, Şərqi Türküstan və Cənubi Sibirdə isə qədim türklərin yaratdığı mədəniyyətlər olan Afanasyevo, Andronovo, Karasuq, Taqar-Taştıq mədəniyyətləri və Esik, Pazırık, Yassı-daşlı qəbirlər, Ananın arxeoloji mədəniyyətləri yaranmışdır.

E. ə. V minillikdən, eramıza qədər inkişaf edərək davam edən Anau mədəniyyəti, oturaq insanların yaratdığı mədəniyyət idi. Anau mədəniyyətində ictimai təbəqələşmə yaranmış, kiçik şəhər tipli yaşayış mərkəzlərində yaşamışlar və e. ə. I minilliyin başından etibarən quraqlığın təsiri ilə köçəri heyvandarlıq formalaşmış, oturaq əkinçilik isə Amudərya-Sırdərya arasında davam etmişdir.

Afanasyevo və Andronovo mədəniyyətləri Şərqi Altay mərkəzli yaranmış və qədim türklər ilə əlaqəlidir. E. ə. III minillikdən – e. ə. II minilliyin başlarına qədər Afanasyevo mədəniyyəti, e. ə. II minilliyin birinci yarından – e. ə. I minilliyin başlanğıcına qədər Andronovo mədəniyyəti dövrləri yaşanmışdır. Afanasyevo və Andronovo mədəniyyətlərində əsas məşğuliyyət köçəri heyvandarlıq olmuş və daha sonra yaranan mədəniyyətlərdə də davam etmişdir. Andronovo dövründə ilk ticarət yolu olan Nefrit yolu yaranmış və bu yol sayəsində şərq-qərb, şimal-cənub xalqları arasında mədəni əlaqələr yaranmışdır.

Karasuq, Taqar-Taştıq mədəniyyətləri dövründə artıq saklar və hunlar kimi güclü dövlətlər yaranmışdır. Karasuq, Taqar-Taştıq mədəniyyətləri ilə yanaşı Esik, Pazırık, Yassı-daşlı qəbirlər və Ananın arxeoloji mədəniyyətləri yaranmışdır. Bu dövrdə artıq ənənəvi köçəri türk həyatı bütün Mərkəzi Asiyaya yayılmışdır.

Qərbi Türküstanda isə e. ə. I minilliyin başındakı köçəri tayfaların axını nəticəsində Turan ovalığı mədəniyyət çəvrəsi yaranmışdı. Turan ovalığında əhali oturaq əkinçiliyin yanında köçəri heyvandarlıqla da məşğul olmuşdur.

E. ə. I minillikdə Mərkəzi Asiyada yaranan ilk türk hakimiyyəti sak-skif ittifaqı idi. Çindən, Dunay çayına qədər hakimiyyət sahəsi olan Sak dövləti, türk tarixinin ən münaqişəli dövrü olmuşdur. Xüsusilə sakların mənşəyi elm aləmində münaqişə mövzusu olmuşdur. Artıq bir çox tədqiqatçı tərəfindən sakların türk mənşəli olduğunu qəbul etmişdirlər. Saklar, Mərkəzi Asiyada iranlılar və Makedoniyalı İsgəndər ilə hakimiyyət müharibələri etmişdilər. İranlılar qarşısında dəfələrlə müvəffəq olan saklar, Makedoniyalı İsgəndər qarşısında iki tərəfində üstün gələ bilmədiyi müharibələr etmiş və nəticədə sülh edilmişdir. Şərqi Altaydakı hun təzyiqi nəticəsində yaranan saklar, e. ə. VIII əsrdən – e. ə. III əsrə qədər Mərkəzi Asiya, Qaradənizin şimalında, Qafqazda və Şərqi Anadoluda hökm sürmüşdülər. Fələstinə qədər axın edən saklar, Mərkəzi Asiyada e. ə. III əsrdə hunların başlatdığı yeni tayfa köçləri nəticəsində tarix səhnəsindən silindilər. Massagetlərin təzyiqi ilə Qaradənizin şimalında gedib skif adlanan saklar isə, e. ə. III əsrin sonları – e. ə. II əsrin başlarında sarmat ittifaqı tərəfindən zəiflədildi və qotlar, zəif sakları (skifləri) ortadan qaldırdı.

E. ə. IV əsrin ikinci yarısında İsgəndər ilə güclənən Makedoniya krallığı, e. ə. 331-ci ildə böyük şərq yürüşünü başlatmışdır. Makedoniyalı İsgəndər, əhəmənilər ilə etdiyi Qranik, İss və Qavqamel müharibələrində müvəffəq olmuş və Əhəməni dövlətini ortadan qaldırmışdır. E. ə. 329-cü ildə Mərkəzi Asiya yürüşünü başlanan İsgəndər, e. ə. 327-ci ildə saklar ilə sülh edərək yönünü Hindistana çevirmişdir. Makedoniyalı İsgəndərin ölümü ilə imperiyası dağılmışdır. Mərkəzi Asiyada, İsgəndərin davamçıları olan Selevkilər dövləti, yunan mənşəli Diodorotun yaratdığı Yunan-Baktriya dövləti və Selevkilərə üsyan edib, öz dövlətlərinin yaradan Parfiya dövlətləri yaranmışdır. Eramızın I əsrindən etibarən Mərkəzi Asiyada Kuşan dövləti hakimiyyəti ələ almışdır. Kuşanlar, e. ə. 130-cü illərdə Yunan-Baktriya dövlətinə son qoyduqdan bir əsr sonra öz dövlətlərini yaratmışdılar.

E. ə. III əsrin sonlarından etibarən Mərkəzi Asiyada, Şərqi Altay mərkəzli güclü Hun dövləti hakimiyyəti ələ aldı. Hun hökmdarı Mete, şərq qonşuları tung-huları, cənub-qərb qonşuları yuecileri, şimalda yaşayan türk tayfalarını hakimiyyəti altına aldıqdan sonra Çinə yönəlmişdir. Mete, Çinə hakimiyyətini qəbul etdirdikdən sonra Mərkəzi Asiyaya yönəlmişdir. Hun hökmdarları Mete və oğlu Kiokun axınları

nəticəsində Şərqi Türküstandan yuecilər sürüldü. Beləcə Mərkəzi Asiyada tayfa köçləri başladı. Mərkəzi Asiyanın Issık göl sahillərində məskun olan usunlar və Qərbi Türküstanda yaranan Kanq dövləti, hunların hakimiyyətini qəbul etdilər. Beləcə hunların hakimiyyəti Xəzər dənizinə qədər çatdı.

Yuecilər isə Issık göl sahillərindən qovduğu sakların ardınca gəlib Baktriyayı ələ keçirdilər və öz dövlətləri olan Kuşan dövlətini yaratdılar. Eramızın I-V əsrləri arasında Mərkəzi Asiyada hakimiyyət, kuşanların əlində idi. Kuşanlar, Sasanilər ilə etdikləri mübarizə nəticəsində zəifləmişdilər. Onlara son zərbəni eramızın V əsrində Əfqanıstanda güclənən Ağ hunlar vurmuş və tarix səhnəsindən silinmişdirlər. Kuşan ölkəsində isə Ağ hun hakimiyyəti dövrü başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Durmuş İ. Türk tarixinin öncülləri. (Türkiyə türkçəsindən uyğunlaşdırən: Eyyub Qiyas), Bakı: Xan, 2016, 168 s.
2. Fərhadova Q. Hunların qədim tarixi. Tarix və onun problemləri, No 3, Bakı: 2011, s. 9 – 13
3. Həsənov Z. Çar skiflər (Çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi). Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 480 s.
4. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 248 s.
5. Məmmədov İ. Hunlar. Dərslik, Bakı: Bakı universiteti, 1997, 85 s.
6. Muxtarova Ə. Türk xalqları dövlətçilik tarixinə dair. Bakı universitetinin xəbərləri, No 1, Humanitar elmlər seriyası, Bakı: 2007, s. 64 – 70
7. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi (Qədim dövr və orta əsrlər). Dərslik, Bakı: Adiloğlu, 2010, 448 s.
8. Nəcəf Ə. N. Hun minilliyi (b. e. ə. IV – b. e. VI əsrlərdə türk dünyası). Bakı: Teas, 2015, 460 s.
9. Tuncay B. Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı. Bakı: B. Apostrof, 2009, 280 s.

Türk dilində

10. Atalay C. Asya Hun devletinde Mao-Tun (Metehan) dönemi. KMu sosyal ve ekonomik araştırmalar dergisi 16 (özel sayı 11), Karaman: 2014, s. 107-109
11. Aşan M. B. Yesi ve çevresinde sakalar. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 956 – 962
12. Aytbayev A. Massagetler hakkındaki eski kaynaklar. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 963 – 971
13. Barthold V. V. Orta asya türk tarihi -Dersleri-. (Tərcümə edən: Hüseyn Dağ), Ankara: Çağlar, 2004, 210 s.
14. Bokovenko N. Tagar kultürü. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 766 – 781

- 15.Cöhce S. Hinditan'da ilk türk hakimiyeti: kuşanlar ve akhunlar. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1286 - 1299
- 16.Crespigny R. R. Hun konfederasyonunun bölünmesi ve yıkılması. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1153 - 1163
- 17.Çay A., Durmuş İ. İskitler. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 861 – 903
- 18.Demir M. İskitli okçuların Atinaya getirilişi tarihi üzerine yeni bir yorum. Belleten, Sayı 244, Ankara: TTK, 2001, s. 905 – 910
- 19.Di Cosmo N. Hun imparatorluğunun kuruluşu ve yükselişi. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1083 – 1100
- 20.Durmuş İ. Anadolu'da kimmerler ve iskitler. Belleten, Sayı 231, Ankara: TTK, 1997, s. 273 – 286
- 21.Durmuş İ. İskitlerin kimliği. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 940 – 955
- 22.Durmuş İ. Vusunlar. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1215 – 1227
- 23.Durmuş İ. Sarmatlar. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 972-985
- 24.Durmuş İ. İskitler (Sakalar). Ankara: Genelkurmay, 2008, 77 s.
- 25.Eberhard W. Hsiung-nu'ların müttefikleri olarak Roma askerleri. Belleten, Sayı 29, Ankara: TTK, 1944, s. 149-145
- 26.Ekrem N. H. Chang-Chien'in seyahat raporuna göre hunlar dönemindeki Orta Asya. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1175 – 1204
- 27.Esin E. İç Asya'da milattan önceki binyılda türklerin atalarına atfedilen kültürler. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 726 – 766
- 28.Gumilev L. N. Hunlar. (Tercüme eden: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge, 2013, 594 s.
- 29.Hasanov Z. İskitlere ve Türk-Moğol halklarına ait aynı gelenekler, kültler ve psikolojik özellikler (Tercüme eden: Bağdagül Musa). Belleten, Sayı 288, Ankara: TTK, 2016, s. 639 – 658

- 30.Herodotos. Herodot tarihi. (Tərcümə edən: Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi, 1993, 687 s.
- 31.Kafesoğlu İ. Türk milli kültürü. İstanbul: Ötüken, 1998, 403 s.
- 32.Kerimova R. Hun imparatorluğu ile Çin'in Doğu Türkistan mücadelesi. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1143 – 1152
- 33.Koca S. Büyük Hun devleti. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Terkiye, 2002 s. 1047 – 1082
- 34.Koçsoy Ş. Türk tarihi kronolojisi, Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 34 – 248
- 35.Kopper W. Etnolojiye dayanan cihan tarihinin ışığı altında ilk türklük ve ilk indo-germenlik, Türkler ansiklopedisi, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 438 – 468
- 36.Köksoy M. Orta Asyanın paleocoğrafik evrimi ve insan topluluklarına etkisi. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 705 - 716
- 37.Ligeti L. Bilinmeyen İç Asya. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1029 – 1046
- 38.Mehmetov İ. Türk Kafkasında etnik ve siyasi yapı eskiçağlardan günümüze Azerbaycan tarihi, (Eklemeler, notlandırma ve düzenlemelerle Türkçe yayına hazırlayanlar: Ekber N. Necef, Şamil Necefov), İstanbul: Ötüken, 2009, 765 s.
- 39.Mızrak E. Ç. M.Ö VII. yüzyıldan M.S. VI. yüzyılın ortalarına kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistanda'ki bozkır kavimleri: Doktorantura dissertasiyası. İstanbul: 2014, 270 s.
- 40.Narain A. K. Kuşan devleti. Türkler ansiklopedisi, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1300 – 1309
- 41.Okay B. Çin Seddi'nin yapılış nedeni hakkında değişik bir görüş. Belleten, Sayı 218, Ankara: TTK, 1993, s. 27 – 39
- 42.Onat A. Han döneminde Hun-Çin ekonomik ilişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220). Belleten, Sayı 200, Ankara: TTK, 1987, s. 611 – 624
- 43.Onat A. Çin-Türkistan ilişkilerinin başlangıcı hakkında bazı bilgiler. Belleten, Sayı 211, Ankara: TTK, 1990, s. 913 – 920

44. Onat A. Han döneminde bazı Türkistan devletleri hakkında bir inceleme. Belleten, Sayı 212, Ankara: TTK, 1991, s. 71 – 77
45. Ögel B. İlk töles boyları uygur, ting ling ve kao-che'e'ler. Belleten, Sayı 48, Ankara: TTK, 1948, s. 795 – 831
46. Ögel B. Çin kaynaklarına göre wu-sun'lar ve siyasi sınırları hakkında bazı problemler. A. Ü. DTCTD, Sayı 4, Ankara: 1948, s. 258 – 278
47. Ögel B. Eski Orta Asya kabileleri hakkında araştırmaları I Yüe-çi'ler A. Ü. DTCTD, Ankara: 1957, s. 247 – 278
48. Ögel B. Büyük Hun imparatorluğu tarihi. Birinci cild, Ankara: TTK, 2015, 455 s.
49. Ögel B. Büyük Hun imparatorluğu tarihi. İkinci cild, Ankara: TTK, 2015, 459 s.
50. Özdek R. Türklerin altın kitabı. Birinci cild, İstanbul: Tercüman, 1990, 148 s.
51. Özey R. Tarihte türk devletleri ve hakimiyet alanları. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 349 – 367
52. P'yankov İ.V. Sakalar. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 922 – 939
53. Rasonyi L. Tarihte Türklük. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 494 – 540
54. Roux J.-P. Türklerin tarihi Pasifikten Akdenize 2000 yıl. (Tercüme edənler: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan). İstanbul: Kabalcı, 2008, 497 s.
55. Tarhan M. T. Ön Asya dünyasında ilk türkler: kimmerler ve iskitler. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 904 - 921
56. Tezcan M. Kuşanların menşei. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1228 – 1286
57. Tezcan M. I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve "Beş tuzak" (Çinlilerin Hunları yıkmak için uyguladıkları temel stratejiler). Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1116 – 1142
58. Togan Z. V. Umumi türk tarihine giriş. Birinci cild: En erken devirlerden 16'ncı asra kadar. İstanbul: Enderun, 1981, 394 s.
59. Yatsenko S. Vusunlar. Türkler ansiklopedisi, Birinci cild, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 1205 – 1215

Центральная Азия до нашей эры 1 тысячелетие

РЕЗЮМЕ

Общие сведения представлены о возникновении, о географии распространения и об основоположниках Среднеазиатских культур Анау, Афанасево, Карасук, Тагар в I тысячелетии до Рождества Христова. При этом особое внимание удалено особенностям археологических культурных центров Эсик, Пазырык, Яассыдашлар и Ананин, которые возникли наряду с вышеуказанными культурами. Здесь повествуется о временах правления Саки, первого Тюркского государства в Средней Азии. Ко всему прочему здесь говорится о государственном устройстве, о господствующих географических позициях, и о борьбе Саки, первого Тюркского государства в Средней Азии с Александром Македонским. Одновременно, здесь представлены сведения о борьбе Массагетов, одержавших победу над Саки в Средней Азии с Ираном после завоевания власти, и о Сарматах, господствующих на севере Черного моря после Саки (искитов) и формирующихся вокруг реки Волга во II тысячелетии до Рождества Христова. Начиная с III тысячелетия до Рождества Христова, укрепляющаяся империя Гуннов с правлением Мете завоевала власть в Средней Азии. При этом выбрана тема создания гуннами своего государства, борьбы гуннов с Китаем и борьбы гуннов с Китаем и с государствами Средней Азии ради завоевания власти в Средней Азии. Здесь также рассказывается об истории Усунов и Кангов, совместно проживающие с гуннами и подчиняющиеся гуннам в Средней Азии. В данной статье говорится о поражении другой Среднеазиатской племенной Юеджов Гуннам, об их переселении в Афган и о создании ими государства Кушан. В статье также повествуется о господстве Юеджов в Западном Туркестане и об истории государства Кушан.

Central Asia in the 1000 B.C.

SUMMARY

Article is devoted to general information about foundation of Anau, Afanasyevo, Andronovo, Karasuk, Tagar cultures, which are the cultures of Middle Asia, their geographic places and founders in the first millenium BC. Features of archeological cultural centers of Esik, Pazirik, Yassidashlar and Ananin established jointly with abovementioned cultures are revealed here. Ruling period of Sakas, the first Turkish state in Middle Asia is mentioned here. Articles is devoted to governmental structures of Sakas, ruling geographic positions, struggles against persians and Macedonian Alexander. Moreover, general information is given about struggle of Massagets, the tribe capturing the ruling by defeating the Sakas in Middle Asia, with persians, and about Sarmats, settling around the Volga river in II century BC and ruling the northern part of Black Sea after Sakas (Iskits). Since III century BC, Hun Empire, getting strenghtened with Mete, capture the ruling in the middle Asia. Topic of establishment of their state by Hun, their struggle with China and struggle with China and Middle Asia states for ruling the Middle Asia is mentioned in this article. Moreover, article was devoted to the history of Usuns and Kangs, living with Huns by obeying them in the Middle Asia. Defeating of Yuejis, the another Middle Asia tribe to Huns, their migration to Afghanistan and establishment of their Kushan state there are also mentioned in this article. Ruling of Western Turkistan by Yuejis and history of Kushan state are reviewed in this article.